

«ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ»

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Գ Լ Ո Ւ Խ 7

«Այստեղ [սուրբ Իրենեի տաճարում, Կոստանդնուպոլսում] զեռնուց ամփոփված էին քառասունից ոչ պակաս սուրբ աշխարհի նըշխարները: Դրանք հռոմայեցի զինվորներ են եղել և ծառայել են Հայաստանի Մելիտենե քաղաքում հնում հաստատված տասներկուերորդ լեգեոնում»:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Վերևում ասվեց, թե ինչ նոր սուրբ տաճարներ կառուցեց Հուստինիանոս կայսրը Կոստանդնուպոլսում և նրա արվարձաններում, թե երկար ժամանակի ընթացքում խախտված հին կառույցներից որոնք վերանորոգեց և թե ընդհանրապես ինչ շինարարություն կատարեց նա այստեղ: Այժմ մենք անդրադառնալու ենք այն ամբողջություններին, որոնցով նա պարսպապատեց հռոմայեցիների երկրի սահմանները: Այդ մասին գրելը, անհնարինը գլուխ բերելը, շատ դժվար է, քանզի մենք պատմելու ենք ոչ թե եգիպտական թագավորների բուրգերի՝ այդ հուշակավոր գործի մասին, որն աչքի է ընկնում իր անիմաստությունից, այլ բոլոր այն ամբողջությունների մասին, որոնցով կայսրը պարսպապատելով երկիրը, անհնարին դարձրեց բարբարոսների ոտնձգությունները հռոմայեցիների հանդեպ և փրկեց կայսրությունը: Ինձ թվում է, որ նպատակահարմար է սկսել մարական սահմաններից:

Երբ մարերը հեռացան հռոմայեցիների երկրից, հանձնելով նրանց Ամիդ քաղաքը, որի մասին ասված է պատերազմների մասին գրքում¹, Անաստասիոս կայսրը փութաց պարսպապատել պարսկական սահմանին շատ մոտիկ գտնվող, նախկինում աննշան Դարա

անունով մի գյուղ², թշնամիների դեմ այն քաղաք-պատվար դարձնելու նպատակով: Բայց որովհետև Թեոդոս կայսեր և պարսից ժողովրդի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն երկու կողմերին էլ արգելվում էր մյուս երկրին սահմանամերձ վայրում նոր ամրություն կառուցել³, պարսիկները, վկայակոչելով հաշտության պայմանագիրը, ամեն կերպ ջանում էին խանգարել այդ գործին, թեև իրենք հոնական պատերազմի կապակցությամբ դժվարին կացության մեջ էին: Հռոմայեցիները տեսնելով, որ նրանք պատրաստ չեն, օգտագործեցին այդ հանգամանքը և առավել վնասակարությամբ ձեռնամուխ եղան կառուցմանը, ջանալով շինարարությունն ավարտել մինչև թշնամիների՝ հոների դեմ մղած պատերազմի վախճանը և իրենց վրա շարժվելը: Բայց [հռոմայեցիները] թշնամուց վախենալով և մշտապես սպասելով նրա հարձակմանը, շինարարությունը սահմանված կարգով չէին կատարում. անշափ շտապողականությունը վնասում էր գործի հաստատուն լինելուն. շտապողականությունն ու կայուն գործը միշտ անհամատեղելի են իրար և ճիշտ գործը շտապողականություն չի սիրում: Ահա նրանք շինարարությունը շտապ ավարտեցին և պարիսպն, այնուամենայնիվ, թշնամու համար մնաց խոցելի: Ճիշտ է, նրանք անհրաժեշտ բարձրության հասցրին այն, սակայն քարերը պետք եղածին պես չշարեցին, չկապեցին ինչպես որ հարկն էր, ինչպես պահանջվում էր կրով շշաղախեցին: Շուտով աշտարակները շատ տեղերից անդրեր տվեցին (սխալ շինարարության պատճառով նրանք չկարողացան դիմանալ սառնամանիքին և արևի ջերմության): Ահա այսպես էին անցյալում բարձրացվել Դարա քաղաքի պարիսպները:

Հուստինիանոս կայսեր մտահոգում էր, որ պարսիկները թույլ չեն տա հռոմայեցիներին իրենց դեմ կանգնեցնել պատվարը, որ նրանք ամեն տեսակի մեքենաներով զինված կհարձակվեն ու կգրոհեն ամբողջ ուժով, փղերի երամակներով՝ օգնությամբ, որոնք, ծառայելով որպես պատվանդան, իրենց վրա կկրեն փայտյա աշտարակներ, և, որ ամենից սարսափելին է, նրանք իրենց վրա փաստորեն պարիսպ կրելով, տանելու են այն ուր որ թշնամիները ցանկանան: Նրանց վրա հեծած հակառակորդները հարվածներ կհասցնեն պաշտպանվող հռոմայեցիներին, կհարձակվեն նրանց վրա բարձրից, [նրանց դեմ] կկանգնեցնեն ձեռակերտ բլուրներ, և վերջապես կբերեն քաղաքի գրավման համար նախատեսված բոլոր մեքենաները: Եվ եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին, որը հռոմեական պետության պատվարն է և բացեիբաց կանգնած է թշնա-

մոռ երկրին դեմ հանդիման, ապա աղետը այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ամբողջ պետությունը: Այդ էր պատճառը, որ [Հուստինիանոսն] ուզում էր այդ վայրը շրջապատել ամուր պարիսպներով:

Թշնամու համար նա ամենից առաջ պարիսպը անմատչելի դարձրեց և միանդամացն անառիկ (որովհետև այն, ինչպես ասացի, շատ ցածր էր և հարձակվողների համար միանդամացն խոցելի): Քարեր շարելով, նա պարսպի նախկին ատամնաշարը խտացրեց, փոքր լուսամուտների շափ անցքեր թողեց միայն, սոսկ մի ձեռքի անցնելու տեղ՝ հարձակվողներին նետահարելու համար: [Ատամնաշարի] վրա պարիսպը բարձրացրեց և հասցրեց մոտ երեսուն ոտնաչափի և որպեսզի հիմքերի վրա շափից ավելի ծանրություն ընկնելով՝ կառուցքը չվնասվի, նա ամբողջ ստվարությամբ շկառուցեց այն, այլ մեջտեղում դատարկ տարածություն թողեց, իսկ դրսի մասերը շարեց քարով: Այդպիսով պարսպի մեջտեղում նրա ամբողջ երկարությամբ սրահ ստացվեց, որի վրա տեղադրեց [նոր] ատամնաշար, այնպես որ պարիսպը բոլոր կողմերից երկհարկանի դարձավ, իսկ աշտարակներից այն կարելի էր պաշտպանել և նրա վրա կատարված հարձակումները ետ մղել՝ երեք տեղից, որովհետև աշտարակների մեջտեղից նա մի այլ կլոր շինություն ստեղծեց, նրա վրա ևս մի ատամնաշար կառուցեց և այսպիսով պարիսպը դարձրեց երեք հարկանի:

[Հուստինիանոսն] այնուհետև տեսավ, ինչպես վերևում ասացի, որ աշտարակներից շատերն ավերվել են, բայց կարճ ժամանակում միջոցում նրանք քանդելու հնարավորություն չունեն, որովհետև թշնամիները մոտիկ լինելով մշտապես հետևում էին և անընդհատ հարմար առիթ փնտրում հայտնաբերելու պարսպի որևէ շամրացված մաս: Այդ պատճառով [Հուստինիանոսը] մտածեց հետևյալը. նա աշտարակներին ձեռք չտվեց, բայց յուրաքանչյուրը դրսի մասից մեծ վարպետությամբ և պետք եղած ջանասիրությամբ քառակուսի, ամուր շինությամբ շրջապատեց և այդպիսով վնասված պատերը ապահով կերպով մի ուրիշ ամրության մեջ առավ: Այդ [աշտարակներից] մեկը միայն, որ կոչվում է Ֆրուրայի՝ [աշտարակ], նա մի հարմար առիթից օգտվելով քանդեց, այն ամուր կերպով վերակառուցեց և [այդպիսով] իսպառ վերացրեց պարսպի խախուտ լինելու պատճառով եղած վախը: Նախապարիսպն էլ նա նույն ձևով հասցրեց անհրաժեշտ բարձրության, նրանից դուրս խրամատ փո-

րեց, բայց ոչ սովորական, այլ փոքր տարածության վրա և յուրատեսակ ձևով: Այդ մասին ես կպատմեմ:

Պարիսյուր մեծամասամբ գտնվելով զառիթափ, ժայռոտ և դադաթնահայաց վայրում և ոչ հարթ տարածության վրա, գրոհողների համար անմատչելի էր, տեղանքն այստեղ հնարավորություն չէր տա հարձակվողներին իրականացնել իրենց շար մտադրությունները՝ դետնափոր սարքել, կամ էլ որևէ հարձակում գործել: Սակայն հարավային մասում հողը փափուկ է և կավային ու մեծ հնարավորություն է ընձեռում գետնափոր անելու, որով քաղաքը դառնում է միանգամայն մատչելի: Այստեղ [Հուստինիանոսը] լայն, խոր և բավական երկարություն ունեցող մահկաձև մի խրամատ փորեց, որի երկու ծայրերը միանում էին նախապարսպին, և նրա մեջ ջուր լցնելով, թշնամիների համար միանգամայն անանցանելի դարձրեց: [խրամատի] ներսի կողմից նա կառուցեց մի երկրորդ նախապարիսպ: Հոռմայեցիները ահա այս վերջին [նախապարսպի] վրա կանդնած, պաշտպանում են [քաղաքը] պաշարման ժամանակ, առանց մտահոգվելու պարսպի և պարսպից առաջ գտնվող մյուս նախապարսպի վիճակով: Պարսպի և նախապարսպի միջև, Ամմոդիոս վայրի դիմաց գտնվող դարպասների մոտ, մի մեծ հողաբլուր կար, որտեղից թշնամիները կարողանում էին գաղտնի կերպով դեպի քաղաք տանող և պարսպի ներսի կողմը դուրս եկող գետնափորներ անցկացնել: Դրա համար էլ [Հուստինիանոսը] այգ ամբողջությամբ փորեց վերացրեց, որով և կանխեց թշնամիների՝ պարսպի դեմ կատարվող ոտնձգությունների վտանգը:

2. Ահա այսպիսին է նրա կառուցած ամրությունն այստեղ: Բացի այդ նա պարսպի և նախապարսպի մեջտեղում, ապա նաև արևմտյան մասում՝ Բարթոլոմեոս առաքյալին նվիրված տաճարին մոտիկ, ջրամբարներ կառուցեց: Քաղաքից երկու մղոն հեռավորության վրա գտնվող Կորդես անունով արվարձանի մոտից դետ է հոսում: Նրա երկու ափերից վեր են խոյանում ապառաժ ժայռեր: Գետը մինչև քաղաք հոսում է սրանց ստորոտով, այդ երկու ժայռոտ ափերի միջով, մի բան, որ անհնարին է դարձնում թշնամիների համար նրա հունը փոխելը և նրան մոտենալը, քանի որ այն ընթանում է անհարթ տարածության վրայով: Իսկ [բնակիչները] հոսեցնում էին [գետը] քաղաքի միջով հետևյալ կերպ: Պարսպի մոտից մի մեծ առու էին փորել, նրա բերանը ամրացրել խիտ և հաստ երկաթյա ձողերով, որոնց մի մասն ուղղահայաց, իսկ մյուսը՝ հորի-

դոնական են դրված: Այս ձևով ջուրը հոսում էր դեպի քաղաք՝ առանց վնասելու ամրութիւններին: Մուտք գործելով քաղաք, [դետը] լցնում էր նրա ջրամբարները և ընթանում բնակիչների ցանկացած տեղով: Այնուհետև այն դուրս էր գալիս քաղաքի մյուս կողմից և այդ ելքը սարքված էր այնպես, ինչպես մուտքը: Սակայն հոսելով [քաղաքի] շուրջը փոված, դաշտերով, այն հնարավորութիւն էր ընծեռում [թշնամուն] քաղաքը պաշարելու, որովհետև ջրի առկայութիւնը թշնամիների այնտեղ ճամբարելու գործը հեշտանցում էր: Այդ կանխելու համար Հուստինիանոս կայսրը ելք էր որոնում և դարման փնտրում: Նրա անելանելի վիճակին ընդառաջ գնաց աստված և գործն ինքնաբերաբար, առանց հապաղման, գլուխ եկավ ու փրկեց քաղաքը: Այդ տեղի ունեցավ հետևյալ կերպ:

Այնտեղի ղինվորականներից մեկը, կա՛մ երազ տեսնելով, կա՛մ էլ սեփական մտահղացմամբ, հավաքելով շինարարական բանվորների մի մեծ խումբ, հրամայեց պարսպի ներսում փորել մի լայն փոս՝ ցուլց տալով ճիշտ տեղը: Այդտեղ նրանք պետք է խմելու ջուր գտնեին, որը բխում էր երկրի խորքերից: Փոսը նա փորել տվեց շրջանական ձև՝ տասնևհինգ ոտնաչափ լայնութեամբ և բավական խոր: Ահա քաղաքի համար այդ դարձավ փրկարար, սակայն ոչ բանվորների կանխատեսութեամբ: Փորձանքը, որ կսրուլ էր հոռմայեցիներին պատահել, այդ փոսի շնորհիվ կանխվեց: Ահա՛ ինչպես: Այդ միջոցին սաստիկ անձրևներ տեղացին, գետը, որի մասին քիչ առաջ հիշատակեցի, պարսպի առջևով խշշալով շատ վարարեց և այնպիսի բարձրութեան հասավ, որ չէր կարող հոսել ո՛չ փորված մուտքի միջով, ո՛չ էլ առվի, ինչպես նախկինում: Հոսելով դեպի պարսպը և կուտակվելով այնտեղ, հսկայական բարձրութեան և խորութեան հասավ. այն տեղ-տեղ լճանում էր, տեղ-տեղ էլ փրփրում ու ալեկոծվում, և ճնշելով նախապարսպին, փլեցրեց այն, խարխլեց պարսպի մեծ մասը և պոկելով դարսլասները՝ ֆշշալով հոսեց ու ողողեց գրեթե ամբողջ քաղաքը, հրապարակը, փողոցները, նաև տները, այնտեղից իր հետ քշելով, տանելով կահկարասի, փայտյա իրերի և այլ նման առարկաների մի մեծ կույտ, բայց այն թափվելով [վերահիշյալ] փոսի մեջ անհետացավ, սկսեց հոսել դետնի տակով: Մի քանի օր անց այն հայտնվեց Թեոդոսուպոլի՞ մոտ՝ Դարա քաղաքից մոտավորապես քառասուն մղոն հեռավորութեան վրա, և [Թեոդոսուպոլի] բնակիչներն այդ առարկաներից իմացան դեպքի մասին, քանզի ամբողջ խառնիճաղանջ կույտն այնտեղ հայտնվեց: Այսուհետև խաղաղ, ոչ պատերազմական պայմաններում դետն

անցնում է քաղաքի միջով, լցնում ջրամբարները և քաղաքից դուրս է հոսում այն ելքից, որը հատուկ սարքված էր քաղաքի կառուցողների կողմից, ինչպես այդ մասին քիչ առաջ պատմեցի: Նա ոռոգում է դաշտերը և դրա համար շրջակայքի բնակիչներին միշտ սիրելի է: Իսկ երբ թշնամու գործը մոտենում է [քաղաքը] պաշարելու նպատակով, ապա երկաթե ձողերով պատած ելքը փակում են կատարակտներ կոչված հարմարանքներով, անմիջապես փոխում են գետի հունը և հոսեցնում այն փոսի միջով, այսինքն՝ ստորերկրյա հունով: Թշնամիները, ջրի պակասությունից ձնշված, անմիջապես ստիպված են լինում վերացնել պաշարումը: Պարսից դուրավար Միրրանը, Կավադի թագավորության ժամանակ, երբ այստեղ էր եկել [քաղաքը] պաշարելու, վերոհիշյալ բոլոր դժվարությունների պատճառով ստիպված շուտով հեռացավ: Հետագայում ինքը՝ Խոսրովը մեծ բանակով արշավեց նույն [քաղաքի] վրա և փորձեց գրավել այն: Բայց ջրի պակասության պատճառով ընկավ անելանելի դրություն մեջ, բացի դրանից տեսնելով պարսպի բարձրությունը՝ համոզվեց, որ այն անառիկ է, և փոխելով իր ծրագիրը, անմիջապես նահանջեց դեպի պարսից երկիրը, հռոմայեցիների ինքնակալի հեռատեսությունից պարտված:

3. Ահա այսպիսի գործունեություն ծավալեց Հուստինիանոս կայսրը Դարա քաղաքում: Իսկ թե ինչպես արեց նա, որ գետը [քաղաքին] այլևս վնաս չհասցնի, ըստ որում իր այդ ձեռնարկությանը որոշակի նեցուկ էր կանգնել աստված, ես կպատմեմ: Կար ոմն Խրյուսեոս ալեքսանդրացի, հմուտ ճարտարապետ, որը ծառայելով որպես կայսեր շինարար, մեծ աշխատանք կատարեց Դարա քաղաքում և այլուր: Խրյուսեոսը այն ժամանակ, երբ գետը ողողեց Դարուն, քաղաքից բացակայում էր: Լսելով պատահարի մասին և շատ տխրելով, գնաց իր ննջասենյակը: Երազում նրան երևաց մի դերմարդ, որը ներկայացնում, ցուցադրում էր ինչ-որ հարմարանք, որը կարող էր ասլադայում գետի կողմից քաղաքը ողողելու առաջն առնել: Ենթադրելով, որ տեսիլքը աստվածուհի է, նա անմիջապես այդ հարմարանքի և տեսիլքի մասին նամակ դրեց և ուղարկեց կայսեր, միաժամանակ ներկայացնելով երազում տեսած [հարմարանքին] դժագիրը: Քիչ առաջ Դարա քաղաքից կայսեր մոտ սուրհանդակ էր եկել և պատմել գետի հասցրած վնասի մասին: Կայսրը պատահարից ցնցված, շատ տխրեց և իսկույն հրավիրեց հայտնի ճարտարապետներ Անթեմիոսին և Իսիդորոսին՝ որոնց ես վերևում

Հիշատակեցի: Մանոթագրեցելով դեպքի հետ, հարցրեց նրանց, թե ինչ կարելի է անել, որ ապագայում այդ շկրկնվի: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր կարծիքով օգտակար մի խորհուրդ էր տալիս: Իսկ կայսրը, հասկանալի է, աստվածային ներշնչմամբ, դեռևս խրյուսեստի նամակը չտեսած, ինքնաբերաբար միտք է հղանում և դարմանալի կերպով զծագրի վրա արտահայտում այն, ինչ երազում տեսել էր [խրյուսեստ]: Նրանք ավարտեցին խորհրդակցությունն առանց որևէ որոշակի վճիռ ընդունելու, և պարզ չէր, թե ինչ պետք է անեն: Երեք օր հետո կայսեր մոտ ժամանեց մեկը, իր հետ բերելով խրյուսեստի նամակը և նրա՝ երազում տեսած հարմարանքի զծագիրը: [Կայսրը] նորից հրավիրեց ճարտարապետներին և հրամայեց վերհիշել այդ հարցի շուրջը իրենց հայտնած կարծիքը: Նրանք հաղորդեցին այն ամենը, ինչ իրենք էին ասել, ինչպես նաև կայսեր համարձակ առաջարկությունը: Այն ժամանակ կայսրը հրավիրեց խրյուսեստի կողմից ուղարկված մարդուն, ցույց տվեց նրա նամակը, ծանոթացրեց նրանց նրա երազած տեսիլքի և նրա հիման վրա կաղմած զծագրի հետ, մի բան, որ նրանց մեծապես դարմացրեց և համոզեց, որ կայսեր՝ պետություն օգտին կատարած բոլոր ձեռնարկություններին աստված նեցուկ է կանգնում: Ծարտարապետների իմաստությունն ու վարպետությունն ահա տեղի տվեց կայսեր հնարամտության տուջև: խրյուսեստը նորից է լինում Դարա քաղաքում, հրաման ունենալով կայսրից անհապաղ իրադրոծելու զծագրերը՝ համաձայն տեսիլքի: Նա կարգադրություններն ի կատար ածեց հետևյալ կերպ:

Նախապարսպից մոտ քառասուն ոտնաչափ հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում, զետի երկու ժայռոտ ափերի միջև, նա բավական բարձր և լայն մի ամբարտակ կառուցեց, որի երկու ծալքերը հարում էին ափերի բարձունքներին, այնպես որ, եթե նույնիսկ դետի ջրերը շատ ուժեղ հոսեն, հնարավորություն չունենան դուրս թափվելու: Այս շինությունը մասնադետներն անվանում են ֆրակտես [ցանկապատ], կամ արիդա [չաղափ], կամ էլ այլ կերպ, ինչպես ցանկանան: Այս ամբարտակը կառուցվեց ոչ ուղիղ զծով, այլ մահկաձև, այն հաշվով, որ կորությունը լինելով զետի հոսանքի դեմ, դիմանա նրա ճնշմանը: Ամբարտակի վրա և՛ վերևից, և՛ ներքևից նա բացեց դռնակներ, որպեսզի երբ գետը հանկուրծակի վարարի, ապա այնտեղ ստիպված կանգ առնի, չկարողանա ամբողջ հորձանքով հոսել, այլ քիչ-քիչ, անցքերի միջով միայն: Այդ ձևով [ջրի] մեծ ծավալը դանդաղ է հոսում և պարիսպը ամենևին չի վնասվում: Դուրս հոսելու տեղը, ինչպես ասացի, գտնվում է [նա-

խապարսպից] քառասուն ոտնաչափ հեռավորության վրա, արիդայի և նախապարիսպի միջև, և այնուհետև [դետը] դանդաղ ու շափավոր հոսելով, սովորական մուտքով թափվում է առվի մեջ: Իսկ այն դարպասները, որոնք նախկինում դետը հանկարծակի ձնշելով բացեց և այնտեղից անցավ, ահա [խրյուսեսը] նրանց տեղերը մեծ մեծ քարերով փակեց, որովհետև գտնվելով հարթ տեղում, դետի վարաման ժամանակ ջուրը հեշտությամբ նրանց միջով ներս էր թափվում: [Դրանց փոխարեն] նա նոր [դարպասներ] բացեց զառիթավի և դարիվեր վայրում գտնվող պարիսպների վրա, ուր դետը բոլորովին չէր կարող բարձրանալ: Ահա [այդտեղ] այսպիսի գործեր կատարվեցին կայսեր կողմից:

Քաղաքի բնակիչները ջրի ծայրահեղ պակասության պատճառով անելանելի վիճակում էին, քանզի նրանք ոչ բխող աղբյուր ունեին, ոչ այգտեղի փողոցներով հոսող առուներ, ոչ էլ ջուր էին կուտակում [քաղաքի] ջրամբարներում. ում փողոցի մոտով որ հոսում էր դետը, նա առանց որևէ դժվարության, ապահով օգտվում էր նրանից, իսկ ում տունը դետի ափից հեռու էր գտնվում, նրա համար երկու ելքն էլ տանջալից էին՝ թե՛ այգրան հեռու գնալը՝ խմելու համար, թե՛ ծարավից կոտորվելը: Հուստինիանոս կայսրը կառուցեց մի մեծ առու, որի միջով ջուրը հոսեցրեց ամբողջ քաղաքով մեկ և քաղաքի բնակիչներին այդ դժվարությունից փրկեց: Նա [այնտեղ] երկու տաճար կառուցեց, այսպես կոչված, մեծ եկեղեցին և Բարթողիմեոս առաքյալի տաճարը: Բացի դրանից նա զինվորների համար կառուցեց բազմաթիվ զորանոցներ, որպեսզի նրանք տեղական բնակչությանը բոլորովին չանհանգստացնեն:

Ամիդ քաղաքի պարիսպն ու նախապարիսպը, որոնք դեռ հնում էին կառուցվել և փլվելու վտանգի տակ էին, շատ շանցած նա ամրացրեց նոր շինարարությամբ և ապահովեց քաղաքի անվտանգությունը: Այժմ ես կպատմեմ, թե ինչպես վարվեց նա այն ամրոցների հետ, որոնք գտնվում էին այդ [երկու] քաղաքների սահմաններում:

4. Դարա քաղաքից Պարսկաստան դնացողի ձախ կողմից տարածվում է մի տեղանք, լավ քայլող մարդու քայլվածքով ավելի քան երկու օրվա ճանապարհ երկարությամբ, որը բոլորովին անմատչելի է կառքերի և ձիավորների համար: Նա վերջանում է ժայռոտ մի վայրում, որը կոչվում է Հոաբդիոն⁸: Հոաբդիոն տանող ճանապարհի երկու կողմում բավական տարածության վրա պարսից երկիրն է: Այս բանի վրա ես սկզբում զարմացել էի և հարցրել տեղացիներ-

րին, թե ինչպես հռոմայեցիներին պատկանող վայրը և դեպի այն տանող ճանապարհը թշնամու հողերով են շրջապատված: Ոմանք պատասխանեցին, որ ժամանակին այդ վայրը պատկանելիս է եղել պարսիկներին, բայց հռոմայեցի ինքնակալներից մեկը պարսից արքայից խնդրեց այն և Մարտիրոսոսում գտնվող այդեշատ մի գյուղ տալով՝ ստացավ: Հռաբդիոնը կառուցված է երկինք խոյացող և սարսուռ ներշնչող դարմանալի ժայռերի վրա: Նրանից ցած կա մի գյուղ, որը [տեղացիք] անվանում են Հռոմայոն ագրոս⁹, որովհետև իմ կարծիքով, հենց սկզբից նրանց համար դարմանալի բան էր, որ այն, գտնվելով հանդերձ սլարսկական բնակավայրերի շրջապատում, պատկանում է հռոմայեցիներին, հենց անունն էլ վկայում է, որ նա պարփակված է պարսից հողերով: Այս Հռոմայոն ագրոսը փոված է հարթավայրում և հարուստ է երկրագործական մթերքներով:

Պարսկաստանում մի նշանավոր քաղաք կա, որ կոչվում է Սիսավրանոն: Հուստինիանոս կայսրը ժամանակին գրավելով այն, հողին հավասարեցրեց, իսկ պարսից հեծյալների մի մեծ խումբ՝ նրանց հրամանատար Բլեսխամեսո¹⁰ հետ միասին դերի վերցրեց¹¹: Այս [քաղաքը] գտնվում է Դարայից լավ քայլողի քայլվածքով երկու օր հեռավորության վրա, իսկ վերոհիշյալ Հռաբդիոնից՝ մոտ երեք մղոն: Նախկինում այս վայրը անպաշտպան էր և հռոմայեցիների համար բոլորովին աննշան: Նա երբեք չէր արժանացել ոչ կայազորի, ոչ ամրությունների և ոչ էլ որևէ այլ հոգատարության: Այդ նոր հիշատակած ագրոսի մշակները տարեկան հիսուն ոսկի կարծես հավելյալ պետական հարկ էին վճարում պարսիկներին, որպեսզի հնարավորություն ունենան աներկյուղ տիրելու իրենց սեփականության, ինչպես նաև օգտվելու այնտեղի բարիքներից: Հուստինիանոս կայսրը նրանց վիճակը արմատապես վերափոխեց: Վերխոյացող ժայռերի ստորոտից սկսած, նա Հռաբդիոնը շրջապատեց պարիսպներով և այդպիսով վայրը թշնամիների համար անմաս-չելի դարձրեց: Այդ բանին օժանդակում էր նաև հարմար տեղանքը: Տեղացի բնակիչները ջրի պակասություն էին զգում, որովհետև ժայռագագաթին ոչ մի աղբյուր չկար: [Հուստինիանոսը] երկու ջրավաղան կառուցեց, բացի դրանից ժայռերի մեջ մեծ քանակությամբ փոսեր փորեց և այդպիսով բաղմաթիվ ջրամբարներ ստեղծեց, որպեսզի տեղացի բնակիչներն այնտեղ հավաքված անձրևաջուրը կարողանան օգտագործել առանց դիմելու ծայրահեղ խնայողության,

և այլևս չտառապելով ջրի պակասությունից, հեշտությամբ շրնկնեն [թշնամու] ձեռքը:

Բացի այդ, մնացած բոլոր ամրոցները, որոնք այստեղից և Դարայից լեռների վրայով ձգվում են մինչև Ամիդ, այն է՝ Կիֆասը, Սալրասը, Մարդդիսը, Լուրնեսը, Իդրիֆթոնը, Ատախասը, Սիֆրի-ոսը, Հոխպալթասը, Բանասիմեոնը, ինչպես նաև Սինասը, Հուսիոսը և Դաբանասը և բոլոր նրանք, որոնք վաղուց են այստեղ կառուցված և դեռ անցյալում էին ավերվել ու շատ ծիծաղելի տեսք ստացել, նա հիմնովին վերակառուցեց և հաղորդելով նրանց ներկայիս շքեղությունն ու ամրությունը, դարձրեց անառիկ և հռոմայեցիների երկրի հաստատագրույն պատվար: Այստեղ վեր է խոյանում երկնաբերձ, անմատչելի մի լեռ: Նրա ստորոտում փռված է շատ փափուկ հող ունեցող մի դաշտավայր, միանգամայն հարմար մշակելու և անասուններ արածացնելու: Այստեղ խոտը շատ լավ է աճում: Լեռան ստորոտին կան բազմաթիվ դյուղեր, որոնց բնակիչները ապրում են բարեկեցիկ կյանքով, բայց [թշնամիներից] որևէ մեկը կարող է նրանց հեշտությամբ իրեն ենթարկել: Դրա համար Հուստինիանոս կայսրը նրանց ապահովեց: Լեռան գագաթին ամրոց կառուցելով, որպեսզի այնտեղ պահեն իւենց գանձերը, և երբ թրշնամիները մոտենան, իրենք էլ այնտեղ ապաստանեն: Այդ ամրոցը կոչվեց Բասիլեոն: Բացի դրանից, նա հիմնովին վերակառուցեց և կատարելապես ապահով դարձրեց Լամիդի շուրջը եղած բոլոր ամրոցները, որոնք կավաշեն պարսպով էին շրջապատված և թշնամու համար լիովին մատչելի էին: Նրանց թվում են նաև Ապադնասը¹¹ և Բիրթոն¹² փոքր քաղաքը: Հեշտ չէ հանվանե մանրամասն խոսել բոլորի մասին: Կարձ ասած, անցյալում թշնամու վտանգին ենթակա ամեն ինչ, նա դարձրեց անհաղթահարելի, դրանով իսկ Միջագետքը պարսիկների համար դարձավ միանգամայն անմատչելի:

Չի կարելի լուրիվյամբ անցնել և այն, ինչ նա հորինեց Բարաս ամրոցում, որի մասին ես մի քիչ առաջ հիշատակեցի: Ամրոցում ջրի մեծ պակասություն կար. Բարասը կառուցված էր բարձր լեռան դառիթափ լանջի վրա: Նրանից դուրս, շատ հեռուն, ցածում, լեռան ստորոտում, մի աղբյուր կա, որը ամրոցի պարսպի մեջ առնել անհնարին էր համարվում, քանի որ այդպիսով չպարսպի] մի մասը ձգվելու էր տափարակ վայրով և մատչելի կդառնար: [Հուստինիանոսը] մտածեց հետևյալը: Հրամայեց պարսպի ներսում փորել և խորանալ մինչև տափարակ տեղի մակարդակը: Երբ ըստ կայսեր հրամանի այդ կատարվեց, աղբյուրի ջուրն անսպասելի կերպով

սկսեց հոսել [ամրոցի] ներսը: Ահա, այսպիսով, նախ ամրոցը ապահով դարձրեց և ապա առատ ջրով [բավարարեց]:

5. Կայսրը նմանապես վերակառուցեց Աբորրաս դետի ափին գտնվող և հոռմայեցիների կողմից անուշադրության մատնված Թեոդոսուպոլիս [քաղաքի] պարիսպը, որը ժամանակի ընթացքում բավական ավերվել էր, և այդ պատճառով նրա բնակիչներն ապահով չէին զգում իրենց, այլ անընդհատ երկյուղի և սարսափի մեջ էին, թե ուր որ է փուլ է գալու, և այդպիսով նա կարողացավ կանգնեցնել պարսիկների ներխուժումները դեպի Միջագետք:

Արժե խոսել նաև Կոստանդինեում կատարվածի մասին: Նախկինում Կոստանդինեի պարիսպն իր բարձրությամբ այնպիսին էր, որ կարելի էր աստիճաններ դնելով քաղաքը գրավել: Նա իր մնացած կառուցվածքներով էլ շատ մատչելի էր, որովհետև հին մարդկանց կողմից այն ի միջի այլոց էր կանգնեցվել: Աշտարակներն իրարից այնպիսի հեռավորության վրա էին գտնվում, որ եթե հարձակվողը հասներ նրանց մեջտեղը, ապա աշտարակների վրա կանդնողները հնարավորութուն չէին ունենա պաշտպանվել ու նրան ետ մղել: Բացի այդ, ժամանակը խարխլել էր [պարիսպը], և նա արդեն փուլ գալու վրա էր: Հակառակ դրան, քաղաքի նախապարիսպն այնպիսին էր, որ կարձեւ ամրութուն էր, ուղղված հենց [քաղաքի] դեմ: Նրա հաստոթյունն երեք ոտնաչափից ավել չէր, այն էլ ցեխով շաղախված, միայն ստորին շարքերը մեծ քարերից էին շարված, իսկ վերին՝ լեկոլիթոս կոչված քարից¹³, որը շատ փխրուն է և փափուկ: Մի խոսքով ամեն տեսակետից հարձակվողի համար այն դրավելը շատ դյուրին էր: Հուստինիանոս կայսրը պարսպի տուժած մասերը նոր շինությամբ վերականգնեց, առանձնապես արևմտյան և հյուսիսային կողմերին: Ամբողջ պարսպի երկարությամբ՝ յուրաքանչյուր երկու աշտարակների միջև նա մի նորը տեղադրեց և այսպիսով պարսպի աշտարակների շարքը խտացրեց: Նա ամբողջ պարիսպը և աշտարակները հասցնելով մեծ բարձրության, քաղաքի պաշտպանութունը թշնամուց միանգամայն հուսալի դարձրեց: Աշտարակների վրա նա կառուցեց ծածկված աստիճաններ, իսկ աշտարակները քարաշեն կամարակալ վերնակառուցներով եռահարկ դարձրեց, որով նրանցից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացնում էր պլուրիդոկաստելլոն [աշտարակ-ամրոց]: Լատիններեն ամրոցին կաստելլոն են ասում: Կոստանդինեն հնում շատ էր տառապում նաև ջրի պակասից: Քաղաքից դուրս, մեկ մղոն հեռա-

վորութեան վրա կան խմելու ջրի աղբյուրներ, այնտեղ աճում է նաև երկնաբերձ ծառերի բավական մեծ պուրակ: Սակայն քաղաքի ներսում, ուր փողոցները ոչ թե հարթ, այլ զառիվայր են, հնից ջրի պակաս էր զգացվում, բնակիչները մշտապես տառապում էին ջրի պակասից և դժվարին դրութեան մեջ էին: Հուստինիանոս կայսրը ջրի հոսանքն առվի միջով պարսպից ներս բերեց և քաղաքն ապահովեց մշտահոս աղբյուրներով. հիրավի նա կարող է կոչվել նրա հիմնադիրը: Ահա նշված քաղաքներում Հուստինիանոս կայսեր կատարածն այս է:

6. Միջագետքի հեռաստաններում, Եփրատ գետի ափին, այնտեղ ուր Աբորրաս գետը թափվում է Եփրատի մեջ, կա մի հոռմեական ամրոց: Այն կոչվում է Կիրկեսիոն և կառուցվել է հնում Դիոկլետիանոս կայսեր կողմից: Կայսր Հուստինիանոսն այժմ, դռնելով այն [երկար] ժամանակից ավերված, աչքաթողի արված և անպաշտպան, վերածեց այն ամենահուսալի ամրութեան և իր մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ դարձրեց նշանավոր քաղաք: Դիոկլետիանոսն իր ժամանակ ամրոցն ամբողջութեամբ չէր շրջապատել սյուրսպով: Նա պարիսպը հասցրել էր մինչև Եփրատ գետը և երկու ծալրերին կառուցել [մեկական] աշտարակ՝ գետի կողմը թողնելով լրիվ անպարիսպ, իմ կարծիքով, գետի ջուրը այդ կողմից բավարար պաշտպանություն համարելով ամրոցի համար: Ժամանակի ընթացքում հարավային կողմի վերջին աշտարակը, գետի հոսանքով անընդհատ ողողվելով, ամբողջութեամբ խարխլվեց, և ակրնհայտ էր, որ եթե շտապ միջոցներ ձեռք չառնվեն, ուր որ է փոկ կգա: Տվյալ դեպքում ևս պարզ երևաց, որ Հուստինիանոս կայսրն աստվածուհու է ստացել հոռմայեցիների սլետութեան մասին լիակատար հոգ տանելու և մեծ բարենորոգումներ կատարելու պատիվը: Նա փրկեց ոչ միայն տուժած աշտարակը՝ մեծ որձաքարերով վերակառուցելով այն, այլև ամրոցի անպաշտպան կողմն ամբողջութեամբ ամրադուլն պարսպով պատեց, որով կրկնապատկվեց [քաղաքի] ապահովությունը: Քաղաքի համար նա կառուցեց նաև շատ ամուր նախապարիսպ, հատկապես հզոր այնտեղ, ուր գետերի խառնման տեղում եռանկյունի է ստեղծվում, և դրանով նա թըշնամիների ոտնձգությունների առաջն առավ: [Քաղաքում] առմիշտ հաստատեց զորահրամանատար, որին դուքս են անվանում, և ահա այսպիսով այն դարձրեց պետութեան համար հուսալի պատվար: Բացի դրանից, նա նախկին բարեկարգ վիճակին հասցրեց հասա-

րակական բաղանիքը, որը գետից հեղեղվելու պատճառով միանգամայն ավերվել, անօգտագործելի էր դարձել: Նախկինում կանգուն շենքից լոգանքի համար պիտանի այն բոլորը (խոսքը խցուտ-րոպոգիոն [եռոտանի օջախի] կոչվածի մասին է, որի տակ կրակ են վառում), ինչ այժմ ջրի ողողման պատճառով խախտւտ վիճակում էր գտնվում, որով և բաղանիքը անօգտագործելի էր մնացած, ահա այդ նշածս խախտւտ մասերը քարե շարվածքով ամրացրեց, ապա նրա վերևում, գետից բարձր տեղում մի այլ շինություն կառուցեց, դրանով իսկ այստեղի [կայազորի] զինվորների համար ազահովելով [բաղանիքի] հաճույքը:

Կիրկեսիոնից այն կողմ կա մի հին ամրոց, որը կոչվում է Անուկաս¹⁴: Հուստինիանոս կայսրը սրա պարիսպը ավերակ գտնելով, փառավորապես վերակառուցեց, այնպես, որ նա չէր դիջում առաջնակարգ քաղաքների ամրություններին անդամ: Նույն եղանակով նա հարձակվողների համար սարսափելի և միանգամայն անմատչելի դարձրեց Թեոդոսուպոլսի շուրջը գտնվող ամրոցները, որոնց մի մասը նախկինում պարսպապատված չէր, մյուս մասն էլ պատված էր կավաշեն ծիծաղելի պարիսպներով, կարծես ցանկապատ լինեին: Դրանք էին Մադգալաթոնն ուրիշ երկուսի հետ միասին, որոնք գրտնրվում են նրա երկու կողմերում: Թաննուրիոսի երկու [ամրոցները] մեծ և փոքրը, Բիմիսդեոնը և Թեմերեսը, նաև Բիդամասը, Դավսարոնը, Թիոլան, Ֆիխասը, Զամարթասը, մի խոսքով բոլորը: Մեծ Թաննուրիոսի մոտ կա մի վայր, որը Աբորրաս գետն անգնող թշնամի սարակինոսների համար դառնում էր հենակետ, որտեղից նրանք հարձակում գործելով անհայտանում էին խիտ և ընդարձակ անտառում՝ նրանից վերև գտնվող լեռան վրա և աներկյուղ թալանում այդ շրջանում բնակվող հոռմայեցիներին: Հուստինիանոս կայսրն այդ վայրում որձաքարից կառուցեց մի մեծ ամրություն և այնտեղ հաստատելով ուժեղ կայազոր, նման պատվարով կարողացավ բոլորովին վերջ տալ թշնամիների հարձակումներին:

7. Հուստինիանոս կայսրն այդ կատարեց Միջագետքում: Այնտեղ անհրաժեշտ եմ համարում հիշատակել նաև Եղեսիայի, Կարրեի, Կալլինիկոնի, ինչպես և մյուս բոլոր փոքր քաղաքների մասին, որոնք նույնպես այստեղ՝ Միջագետքում են գտնվում: Եղեսիայի մոտից հոսում է Սկիրտոս¹⁵ անունով փոքր գետը, որը բազում տեղերից ջուր ստանալով անցնում է քաղաքի միջով, բավարարելով նրա կարիքները, և դուրս դալով շարունակում է իր ընթացքը: Նրա մոտ-

քը [քաղաք] և ելքն այնտեղից հին մարդիկ փորել են պարսպի մեջ։ Մի անգամ այս գետը սաստիկ անձրևներից անշափ վարարելով, բարձրացավ և հոսելով դեպի քաղաք, այն ավերման վտանգի տակ գրեց։ Նա քանդեց, գետին տապալեց նախապարսպի և պարսպի մեծ մասը, ողողեց գրեթե ամբողջ քաղաքը և անդամանելի վնաս հասցրեց։ Նա մի ակնթարթում քանդեց, ավերեց ամենագեղեցիկ շենքերը, ղոհ տարավ բնակչության երրորդ մասը։ Հուստինիանոս կայսրը ոչ միայն անհապաղ վերականգնեց բոլոր ավերակները, որոնց թվում նաև քրիստոնյաների եկեղեցին և Անտիֆոնոս կոչված ժր, այլև բոլոր միջոցները ձեռք առավ նման պատահարն ասլադայում կանխելու համար։ Նա պարսպի առջև դետի մի նոր հուն փորեց՝ հետևյալ ձևով։ Գետի աջ կողմը անցյալում տափարակ էր և ցածրագիր, իսկ ձախ կողմում կար մի բարձունք, որը թույլ չէր տալիս [դետին] շուռ գալ կամ էլ հեռանալ սովորական հունից, այլ միշտ ստիպում էր նրան հոսել քաղաքի վրա, որովհետև աջ կողմում, եթե նա շարժվեր ուղիղ քաղաքի վրա, նրա առաջ ոչ մի արգելք չկար։ [Հուստինիանոսը] այդ բարձունքն ամբողջությամբ կտրեց, գետի ձախ կողմը փոսացրեց, հնարավոր դարձրեց նրա հոսքն այդ կողմով, իսկ աջ կողմում հսկայական քարերով մի շատ բարձր պատնեշ կանգնեցրեց. այգալիսով, երբ գետն իր սովորական հոսանքով է հոսում, քաղաքը չի զրկվում նրա բարեբանից, իսկ երբ վարարում ու հորհանում է, ապա ջուրը դեպի քաղաք է հոսում սովորականի պես՝ միջին չափով, իսկ ավելացած հորդառատ ջրերը մարդկային մտքից ու խոհեմությունից պարտված, ստիպված ընթանում են Հուստինիանոսի՝ ձիարշավարանի հետևի մասի մոտ փորած [նոր հունով]։ Բացի դրանից, նա ուղղեց գետի հոսանքի այն մասը, որ գտնվում է քաղաքի մեջ, նրա երկու ափերին պատ բարձրացրեց, որպեսզի նա չկարողանա հունից դուրս գալ, որով նա մի կողմից ապահովեց քաղաքի համար [գետի] ընձեռած օգտակարությունը, իսկ մյուս կողմից՝ վերացրեց նրա հետ կապված արհավիրքը։ Եղեսիայի պարիսպը և նախապարիսպը երկար ժամանակի ընթացքում հիմնականում ավերակների էին վերածվել։ Այդ պատճառով կայսրը երկուսն էլ վերակառուցեց, նորի տեսքով և նախկինից ավելի ամուր դարձրեց։ Եղեսիայի պարսպի մի մասի դիմաց կա մի բարձունք, որը, լինելով քաղաքին շատ մոտ, կարծես կախված է նրա վրա։ Ահա այս [բարձունքը] դեռ հնում բնակիչները պարսպապատել էին և առել ընդհանուր պարսպի մեջ, որպեսզի նրա պատճառով քաղաքը [թշնամուն] մատչելի չդառնա։ Սակայն նրանք այս-

պես վարվելով այն առավել մատչելի դարձրին, որովհետև [բարձունքը] շրջապատող պատը շատ ցածր էր կառուցվել, այն էլ հարթավայրում, այնպես որ եթե երեխաները նույնիսկ փորձեին դրոհել, կարող էին գրավել: Դրա համար [Հուստինիանոսը] բանդել տվեց այն և բարձունքը շրջապատեց նոր պարիսպով, որով լիակատար վերացվեց [թշնամու] բարձրից հարձակվելու վտանգը: [Նոր պարիսպը բարձունքի] երկու լանջերով իջնում էր մինչև ստորոտը և այնտեղ միանում [քաղաքի ընդհանուր] պարսպին:

Նա քանդեց հաև Կարբեի և Կալլինիկոն քաղաքի պարիսպներն ու նախապարիսպները, որոնք երկար ժամանակի ընթացքում ավերվել էին և այժմ կատարելապես կառուցելով, դարձրեց միանգամայն անառիկ: Բացի դրանից նա շատ ամուր պարիսպներով շրջապատեց և այժմյան շքեղությունը տվեց Բատնեում գտնվող բնիկին, որն անցյալում անպարիսպ էր և անուշադրության մատնված:

8. Վերևում ես պատմեցի, թե ինչ ձևով կատարվեց Հուստինիանոս կայսեր [շինարարությունը] Միջագետքում և Օսրոենե կոչված [երկրում]: Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, թե ինչ կատարվեց Եփրատ գետի աջ ափին: Հռոմայեցիների և պարսիկների սահմաններն այստեղ մոտավորապես այսպիսիք են. երկու կողմից էլ միմյանց հարևանությունը կան գյուղեր, որոնց բնակիչները և՛ կոչվում են իրար հետ, և՛ հաշտվում, մի խոսքով վարվում են այն մարդկանց նման, որոնք տարբերվելով թե՛ սովորություններով, թե՛ պետական կարգով, բնակվում են սահմանամերձ վայրում: Ինչ վերաբերում է այն երկրին, որն հնում կոչվում էր Կոմմադենե, իսկ այժմ Եփրատեսիա, ապա այստեղ իրար մոտիկ չեն բնակվում, որովհետև [այստեղ] հռոմայեցիների և պարսիկների սահմանը երկար տարածություն վրա անապատ է, միանգամայն անբերրի և սլանդիսի բան չունի, որ երկպառակության պատճառ դառնա: Սակայն երկու կողմերն էլ անապատ տեղում, իրենց կողմից բնակեցված վայրերին մոտիկ, հում աղյուսից կառուցել էին ամրոցներ, ի միջի այլոց, որովհետև հարևանների կողմից երբեիցե որևէ ոտնձգություն տեղի չէր ունեցել և երկու կողմերն էլ համերաշխ ապրում էին, չունենալով թշնամանալու և ոչ մի պատճառ: Դիոկլետիանոս կայսրն այս անապատում կառուցել էր նման երեք ամրոց, որոնցից մեկը՝ Մամբրի⁶ կոչվածը, երկար ժամանակից վնասված լինելու պատճառով Հուստինիանոս կայսրը վերակառուցեց:

Այս ամրոցից մոտ հինգ մղոն հեռավորության վրա՝ դեպի հո-

մայեցիների սահմանները, սարակինոս Օդոնաթոսի կին Զենոբիան անցյալում մի փոքր քաղաք էր հիմնադրել և իր անունով կոչել Զենոբիա¹⁷։ Բայց երկար ժամանակն ավերակ էր դարձրել նրա պարիսպը, և այն պատճառով, որ հռոմայեցիները բոլորովին անուշադրության էին մատնել այն, բնակիչներն էլ լքեցին, հեռացան։ Այդպիսով ահա, եթե պարսիկները ցանկանային անցնել հռոմայեցիների երկիրը, ապա վերջինները չէին էլ իմանա թշնամիների հարձակման մասին։ Հուստինիանոս կայսրը հիմնովին վերակառուցեց Զենոբիան, այնտեղ հաստատեց մեծաքանակ բնակչություն, կայազոր ու զորահրամանատար և հռոմեական սլետության համար այն դարձրեց հուսալի պահակակետ, իսկ պարսիկների համար՝ նրանց դեմ ուղղված պատվար։ Նա ոչ թե վերականգնեց քաղաքի նախկին կերպարանքը, այլ առաջվանից ավելի ամուր դարձրեց այն։ Նրան ընդհուպ շրջապատում են ժայռեր, որոնք հնարավորություն էին տալիս թշնամիներին բարձրից հարվածել պարսպի պաշտպաններին։ Մտահոգված լինելով վերացնելու այդ վտանգը, նա մի ուրիշ կառույց շինեց պարսպի վրա, հենց այդ ժայռերին, որը դառնալու էր մշտական ծածկույթ այստեղ մարտնչողների համար։ Նման կառուցվածքն անվանում են «թևեր», որովհետև այն կարծես թե ձախրում է պարսպի վրա։ Անհնարին է պատմել այն բոլորի մասին, ինչ կայսրը կատարեց Զենոբիայում։ Վերջինս զբաղվում է բնակավայրերից շատ հեռու և դրա համար անդադար վտանգի է ենթակա, իսկ հռոմայեցիներից էլ չէր կարելի օգնություն սպասել, որովհետև նրանք ևս հեռու էին գտնվում. այդ իսկ պատճառով նա առանձնապես լուրջ ուշադրության արժանացավ։ Սակայն ես շատ քիչ բան կպատմեմ այնտեղ կատարվածի մասին։

Զենոբիայի արևելյան կողմից, [քաղաքի] պարսպին շատ մոտիկ հոսում է Եփրատ գետը։ Այդ [գետի] մոտակայքում վեր են խոյանում բարձր ժայռեր, որոնք հնարավորություն չեն տալիս գետին այս վայրում տարածվելու. լեռներով, ժայռոտ ափերով սեղմված, հոսանքն ընթանում է շատ նեղ հունով և երբ հորդառատ անձրևներից նա վարարում էր, ապա թափվում էր պարսպի վրա և ողողում ոչ միայն պարսպի հիմքերը, այլև նրա ատամնաշարը։ Զուրու խախտում էր քարերի շարվածքը, քայքայում նրանց [կապող] շաղախը։ [Հուստինիանոսն] այստեղ մեծ որձաքարերից ամբողջ պարսպի երկարությամբ մի անջրպետ կառուցեց, որով փակեց վարարած գետի հավելյալ ջրի հոսքը, և պարիսպը նման վտանգից այլևս անվնաս էր մնում, նույնիսկ եթե ջուրը ծփալով մեծ բարձ-

րության հասնելը: [Հուստինիանոսը] քաղաքի հյուսիսային պարիսպը ժամանակի ընթացքում բոլորովին ավերված գտնելով, նախապարսպի հետ միասին լրիվ քանդել տվեց և նորից կառուցեց, բայց ոչ նախկինի նման: Այստեղ քաղաքի շենքերն իրար շատ մոտ էին կառուցված, մի բան, որ բնակիչներին դժվարություններ էր պատճառում. այդ պատճառով [Հուստինիանոսը], դուրս գալով նախկին պարսպի հիմքերի տեղից և նախապարսպից, նույնիսկ խրամից դուրս, այնտեղ կառուցեց [նոր պարիսպը], երևելի և անշափ գեղեցիկ, որով նա Զենոբիա քաղաքի սահմանները շատ ավելի ընդարձակեց: Քաղաքի առաջ՝ արևմտյան կողմում գտնվում էր ինչոր մի բլուր, որի բարձրությունից թշնամիներն աներկյուղ կարողանում էին հարվածել [քաղաքի]՝ պաշտպաններին, և ոչ պակաս չափով նաև քաղաքում գտնվողներին: Հուստինիանոս կայսրը այս բլուրը երկու կողմից պատեց և Զենոբիա [քաղաքի] մեջ առավ, նրա փեշերն ամբողջությամբ ուղղեց, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա այնտեղ բարձրանալ՝ վնասելու մտադրությամբ: Բացի այդ, նա բլրի վրա մի ուրիշ ամրություն էլ կառուցեց և այդպիսով քաղաքը թշնամու համար դարձրեց միանգամայն անմատչելի: Բլրից դուրս տեղանքը շատ ցածրագիր է և թշնամիների համար անհնարին է մոտենալ [քաղաքին]: Իսկ այդտեղից անմիջապես վերև են բարձրանում արևմտյան կողմում գտնվող լեռները: Կայսրը ոչ միայն քաղաքի ապահովության մասին հոգաց, այլև այնտեղ կառուցեց տաճարներ ու դորանոցներ: Բացի այդ, նա [քաղաքի] համար կառուցեց հասարակական բաղանիքներ և սյունաշարքեր: Այս բոլոր գործերի կատարումը իրենց վրա վերցրին ճարտարապետներ Իսիդորոսն ու Հովհաննեսը: Հովհաննեսը ծագումով Բյուզանդիոնից էր, իսկ Իսիդորոսը՝ վերևում հիշատակած Իսիդորոսի եղբորորդին՝ Միլետից: Նրանք երկուսն էլ երիտասարդ էին, բայց իրենց տարիքից ավելի բնական կարողություն ցուցաբերեցին և հմտորեն ի կատար ածեցին կայսեր նախագծումները:

9. Զենոբիայից հետո [նա առցավ] Սուրոն քաղաքին, որը գտնվում է Նփրատ գետի ափին: Սրա պարիսպն այնքան թույլ էր, որ խոսրովը, երբ մի անգամ գրոհեց նրա վրա, նույնիսկ կես ժամ դիմադրության չհանդիպեց և [քաղաքը] անմիջապես ընկավ պարսից ձեռքը: Հուստինիանոսը վերականգնեց այս փոքր քաղաքը՝ ինչպես Կալլինիկոսը, ամբողջությամբ շրջապատեց այն ամուր պա-

ըրսպով, ապահովեց նախապարսպով, որպեսզի այն թշնամիների առաջ այլևս տեղի չտա:

Եփրատեսիայում կա երեւելի սուրբ Սերգիոսին նվիրված մի տաճար: Այս սրբի հանդեպ հին մարգիկ հարգանք ու սլատիվ տաժելով, վայրը անվանեցին Սերգիուպոլիս: Նրանք այն շրջապատեցին շատ ցածր պարսպով, այնքանով որ կարողանան դիմադրել մերձակա սարակինոսների արշավանքներին. սարակինոսներն ի բնե անրնդունակ են պաշարելու գործի մեջ, և ամենավատ պարիսպն անդամ, նույնիսկ կավաշենը, նրանց հարձակման թափը կարող է կոտրել: Ժամանակի ընթացքում այս տաճարը շատ հարստացավ նվիրատվություններից և իր վրա ուշադրություն հրավիրեց: Այդ բոլորը հաշվի առնելով, Հուստինիանոսն անմիջապէս դիմեց աշխատանքի և ամուր պարսպով շրջապատեց [քաղաքը]: Նա մեծ քանակութեամբ ջուր ամբարեց և ավելի քան բավարարեց եղած պահանջը: Այնտեղ նա կառուցեց նաև շենքեր և սյունաշարքեր, որոնք ամեն մի քաղաքի դարդն են կաղմում, հաստատեց կայազոր՝ անհրաժեշտութեան դեպքում քաղաքը պաշտպանելու համար: Եվ ճշմարիտ, երբ պարսից արքա Խոսրովը Սերգիուպոլիսը դրավելու մտադրութեամբ մեծ զորք էր ուղարկել, անկարող լինելով կոտրել ամուր պաշտպանութունը, վերացրեց պաշարումը:

Նա նույնպիսի ուշադրութեան արժանացրեց և այն քաղաքներն ու ամրոցները, որոնք գտնվում են Եփրատեսիայի հեռավոր ծագերում, այն է Բարբալիսոսը, Կոնկեսարիան, Գաբուլոն կոչվածը, Եփրատ գետի ափին գտնվող Պենտալիոմիան և Եվրոպոսը: Նմանապէս, նա տեսնելով, որ Հեմերիոս կոչվածի պարիսպները տեղտեղ կառուցվել էին անանց բավարար ուշադրութեան և թույլ, տեղտեղ էլ միմիայն կավից, նաև որ վայրում զգացվում էր ջրի մեծ պակասութուն, որի համար նա թշնամիների համար միանգամայն դուրամատչելի էր, [Հուստինիանոսը] այդ [պարիսպը] հիմնահատակ քանդեց և անմիջապէս որձաքարերով, ինչպէս որ պետքն էր, նորից կառուցեց ամբողջութեամբ, տալով անհրաժեշտ բարձրութունը և լայնութունը: Բացի այդ, նա ամրություններում ամենուրեք բազմաթիվ ջրամբարներ կառուցեց և բոլորը լցրեց անձրևի ջրով, ապա [Հեմերիոսում] կայազոր հաստատելով նրան հասցրեց ալժմյան ապահովագույն վիճակին: Եվ եթե մեկը գտնում է, որ շատ ժամանակ է պետք խոսել Հուստինիանոս կայսեր բոլոր բարեգործությունների մասին, այնուամենայնիվ չի զլանա ասելու, որ

նա թաղամասային ստացաւ, որովհետեւ ստացաւ մշտապէս հող էր տանում հասնական ժողովրդի փրկութեան մասին:

Այդ բոլորին կարելի է ամենայնիւ նաեւ Հիւրապարտութեան պաշտօնի քաղաքներից ամենաերկին, որը ենթակա լինելով թշնամու կամայականութեանը, փրկվեց միայն [Հուստինիանոսի] հետադարձութեամբ: Այս քաղաքի [պարիսպը] անցնելով իր մեջ էր շրջափակում ամառի բնակարան տարածութիւնները, այդ իսկ պատճառով անհնարին էր այն պաշտպանել: [Հուստինիանոսն] ապառաջ քաղաքն իր անօգուտ տարածութիւններից, փոքրացրեց պարսպի շրջանակները, որով այն ամենի ամուր ցարձակ, և ամեն ինչով տալահովելով այն, վերածեց շատ ամուր քաղաքի: Այդ բոլորից բացի նա հետեւյալ բարեփոխութիւնն էլ արեց: Քաղաքի մեջտեղում գետնի խորքերից անընդհատ խմելու ջուր էր բխում, որը հենց այդ տեղում տուրքացնելով մի լայն լիճ՝ փրկարար միջոց էր դառնում թշնամիներից պաշարվելու ժամանակ: Խաղաղ պայմաններում նա անհրաժեշտ չէ, որովհետեւ զբոսից շատ ջրեր են ներս հոսում: Տեղի բնակիչները երկար ժամանակ տպւելով խաղաղութեան մեջ և այդ [լիճի] կարիքը չգիտելով, անուշադրութեան էին մատնել այն: Մարդկային բնութիւնն այնպիսին է, որ երջանկութեան ժամանակ չի ուզում մտածել հետապնդող զփրախտութիւնների մասին: Նրանք լիճը շարունակ լցնում էին կեղտով, լողանում այնտեղ, լվացր տնում, ամբողջ ազրն այնտեղ թափում...

Եւփրատեսիայում գտնվում էին նաեւ այլ բնակավայրեր՝ Զեդման¹⁰ և Նեոկեսարիան, որոնք միայն անունով էին քաղաքներ և նրանց պարիսպները կարծես ցանկատաւ լինեին: Նրանք, մի կողմից, իրենց թերի շինարարութեան պատճառով, առանց որեւէ դժվարութեան մատչելի էին թշնամիներին, որոնք աներկյուղ կարող էին ցատկել նրանց վրայով, իսկ մյուս կողմից էլ կարելի չէր նրանցով պաշտպանվել, որովհետեւ շատ նեղ լինելով, պաշտպանները կանգնելու տեղ չունեին: Հուստինիանոս կայսրն այդ [քաղաքները] պարսպապատեց բազմաթիւ մեծ լայնութեան ու բարձրութեան ունեցող իսկական պարիսպներով և ամրացնելով ուրիշ [կառուցներով], հիւրավի քաղաքներ դարձրեց, որոնք այլևս չէին վախենում թշնամու հարձակումներից:

10. Հուստինիանոս կայսրը միանգամայն տալահով ու վաշելուչ դարձրեց նաեւ այն քաղաքները, որոնք [անցնելով] Խոսրովը, այդ բարբարոսը, զրժելով հալիսանական հաշտութեան առիթով տված

երգումները, մոտանալով իրեն վճարվող գրամական գումարի մասին, գրգված Հուստինիանոս կայսեր՝ Լիրիային և Իտալիային պատերազմով տիրանալու պատճառով իրեն համակած նախանձից, գրավել էր, իր կատաղություն մեջ արհամարհելով աված երգումները, Համար առիթ համարելով այն, որ հոսմացեցիների զորքի մեծ մասը գտնվում է արևմուտքում, ներխուժեց հոսմացեցիների երկիրը, երբ գեռ հոսմացեցիները ոչինչ չգիտեին թշնամիների հարձակման մասին: Հուստինիանոս կայսրն այնպես ապաշով ու գեղեցիկ պարձրեց [այդ բաղաբները], որ բոլորն էլ այժմ նախկինից շատ ավելի բարեկեցիկ են և երկրող չեն զգում: Բարբարոսների շարագործ արշավանքներից կամ սրեկ սանձադուլյունից ու մեքենայությունից:

Ամենամեծ ուշադրությունն արժանացավ Անտիոքը²⁰, որն այժմ կոչվում է Թեոպոլիտո նա նախկինից շատ ավելի գեղեցիկ ու ապահով պարձրեց այն: Հնում նրա պարիսպը չափից ավելի երկար էր, և ընդգրկում էր մեծ տարածություններ: Առանց սրեկ անհրաժեշտությունն այն պարսպակամ էր և՛ դաշտեր, և՛ ժայռոտ բարձունքներ, որի պատճառով ենթակա էր ամեն տեսակ վտանգների: Հուստինիանոս կայսրը [պարսպի] շրջանակները փոքրացրեց այնքան, ինչքան պետք էր բաղաբը հուսալի կերպով պաշտպանելու համար միայն, և ո՛չ թե այն, ինչ անցյալում Պարսպի ներքևի մասում բաղաբը վտանգավոր չափով լայնանում էր և գտնվում փափուկ հողի վրա, և, բացի դրանից, պարսպի անշափ երկարությունն պատճառով այն անպաշտպան էր մնացել: [Հուստինիանոսը] պարիսպը փոքրացրեց, այդ մասում բաղաբը խոհեմ կերպով նեղացրեց և զրանով պաշտպանության հնարավորությունն ստեղծեց: Իսկ Օրոնտէս գետը, որն անցյալում սլոր-մուր հոսելով սղոզում էր [բաղաբը], մոտեցրեց պարսպին՝ փոխելով նրա հունը և հոսանքն առնելով [պարսպին] շատ մոտ [փոքրած] ջրանցքի մեջ. գրանով նա մեկ կողմից վերացրեց սղոզման սպառնալիքը, իսկ մյուս կողմից Օրոնտէս գետի հոսանքը օգտագործեց բաղաբի պաշտպանության համար: Այստեղ նա գետի վրա կառուցեց ավերն իրար միացնող նոր կամուրջներ: [գետը] հոսեցնելով [ջրանցքի միջով] բաղաբից հետո, թողեց ապա ընթանալ իր սովորական հունով: Ինչ վերաբերում է [պարսպի] բարձր կողմին, [Հուստինիանոսն] այստեղ հետեւյալը կատարեց: Լեռան Օրոկասսիազա կոչված բարձունքում պարսպից դուրս, բաց նրան շատ մոտ, գտնվում է մի ժայռ, որը շատ խոցելի է պարձնում պարիսպը: Խոսքովն առանց սրեկ զժվա-

րության, հենց այստեղից գրավեց քաղաքը. ինչպես ես իր տեղում
ասել եմ: Պարսպից ներս այս վայրն ամայի է և շատ դժվարանցա-
նելի՝ բարձրաբերձ ժայռերի և անանցանելի կիրճերի պատճառով,
որոնք փակում են ձանապարհները և այն տպավորութունը ստեղ-
ծում, որ այդ պարիսպը պատկանում է ոչ թե անտիոքացիներին, այլ
օտարին: [Հուստինիանոսը] մնաս բարով ասաց այդ ժայռին, որը
լինելով պարսպին շատ մոտ, միանգամայն մատչելի էր դարձնում
այն և որոշեց քաղաքի պարիսպներն ավելի հեռու տանել, որովհե-
տե փորձը հաստատել էր նախկին կառուցողների կարճատեսու-
թյունը: Նա հարթեց նախկինում ժայռոտ տեղանքը, հատկապես
պարսպից ներս, և այն մատչելի դարձավ ոչ միայն հետևակի, այլև
հեծյալների համար, դեռ ավելին, նույնիսկ սայլերը կարող էին
այդտեղից անցնել: [Հուստինիանոսը] կառուցեց նաև բաղանիքներ,
իսկ այն ժայռերում, որոնք դտնվում էին պարիսպներից ներս՝
ջրամբարներ: Յուրաքանչյուր աշտարակի մեջ փորեց ջրհոր և անձ-
րևաջրի օգնությամբ վերացրեց նախկինում եղած ջրի պակասը:

Արժե խոսել նաև այն շինարարության մասին, որ կատարվեց
նույն լեռներից հոսող հեղեղատի վրա: Քաղաքի մոտ բարձրանում
են երկու լեռներ, որոնք իրար շատ են մոտենում: Սրանցից մեկը
կոչվում է Օրոկասսիադա, իսկ մյուսը՝ Ստավրին: Նրանց արանքում
մի անտառախիտ ձոր է, որի միջով հոսում է անձրևների ժամանակ
հեղեղատի վերածվող մի գետակ, որը կոչվում է Օնոպիկտեսո:
Հոսելով բարձրից, այն ողողում էր պարիսպը և երբ հորդառատ էր
դառնում, ջուրը լցվում էր քաղաքի նեղ ձանապարհները և մեծ չա-
րիք պատճառում բնակիչներին: Հուստինիանոս կայսրն այդ շարիքը
վերացրեց հետևյալ կերպ: Գետակին մոտ դտնվող պարսպի առջև,
այնտեղ, որտեղից հեղեղատը սպառնում էր պարսպին, երկու լեռ-
ների արանքում նա մի մեծ ամբարտակ կառուցեց, որը փակում էր
խոր ձորակը, որովհետև այլևս փոփրած դետը չկարողանա առաջ հո-
սել, այլ երկար ժամանակ այստեղ մնա ու լճանա: Այդ պատենշի
վրա նա բացեց դռնակներ, որպեսզի հեղեղատը նրանց միջով հոսի
աստիճանաբար, և ո՛չ թե ուժղին, ամբողջ հորձանքով լթափվի
պարսպի վրա, չողողի և վնաս չհասցնի քաղաքին: Այժմ հանդար-
տած գետը խաղաղ, ինչպես ասացի, հոսում է ջրանցքի միջով
որ որ ցանկանան մարդիկ:

Ահա այսպես վարվեց Հուստինիանոս կայսրը Անտիոքի պա-
րսպի հետ: Նա վերականգնեց ամբողջ քաղաքը, որն հրդեհվել էր
թշնամիների կողմից: Ամեն ինչ մոխիր էր դարձել և բանդվել, մի-

այն բաղաձայնիկ կույտեր էին բարձրանում հրդեհված քաղաքում և անտիրոքացու համար անհնարին էր գտնել նախապես իրեն պատկանած հողամասը: [Հուստինիանոսը] հրամայեց դուրս բերել քանդված [շենքերի] ամբողջ աղբը, մաքրել հրդեհված տների ավերակները, բայց որովհետև բոլորովին չէին մնացել հասարակական սյունաշարքեր կամ սյունաղարդ գավիթներ, ո՛չ հրասլարակ, ո՛չ էլ քաղաքի թաղամասերի բաժանող փողոցներ, արգելեց որևէ շենք կառուցել: Կայսրն անհապաղ աղբը հեռացրեց քաղաքից, այն աղատեց թափված կույտերից և ամենից առաջ քաղաքի ամբողջ տարածությունը սալահատակեց հսկայական քարերով: այնուհետև կառուցեց սյունաշարքեր և հրապարակներ, բացեց փողոցներ, անցկացրեց առուներ, կառուցեց աղբյուրներ, շատրվաններ, ինչով կարելի է քաղաքը դեղեցկացնել, ապա նաև թատրոններ ու բաղանիքներ, այն դարդարեց քաղաքի բարեկեցության մասին վկայող հասարակական ամենատարբեր շենքերով և, բերելով մեծ թվով վարպետներ ու բանվորներ, հնարավորություն տվեց բնակիչներին ավելի հեշտ ու դյուրին կառուցել իրենց տները: Այսպիսով Անտիոքը այժմ նախկինից շատ ավելի երևելի դարձավ: [Հուստինիանոսը] այստեղ կառուցեց նաև աստվածածնին նվիրված մեծ տաճար, որի ղեղեցկությունը և շքեղությունը անհնարին է նկարագրել: Այդ [տաճարը] նա սլատվեց դրամական մեծ հատկացումներով: Նա կառուցեց նաև Սիբայել հրեշտակապետի հսկայական տաճարը, հոգաց այստեղի աղբատ հիվանդների մասին, նրանց հանգստի և բուժման համար կառուցելով հիվանդանոց՝ տղամարդկանց և կանանց համար առանձին: Նա նույն չափով հոգում էր նաև օտարերկրացիների մասին, որոնք ժամանակ առ ժամանակ ժամանում էին այստեղ:

11. Նա վերանորոգեց նաև հալկիս քաղաքի պարիսպը, որը հենց սկզբից սխալ էր կառուցվել և ժամանակի ընթացքում փուլ եկել, ինչպես և նախապարիսպը. այդպիսով, նախկինից ավելի ամուր դարձրեց և տվեց այն տեսքը, որ ունի նա այժմ:

Ասորիքում կար անուշադրության մատնված Կյուրոս անունով մի փոքր քաղաք, որը հնում կառուցել էին Պաղեստինից մարաց զորքի կողմից գերեվարված և Ասորեստան տեղափոխված հրեաները, որոնք շատ ժամանակ անց ազատ էին արձակվել Կյուրոս արքայի կողմից: Նրանք, երախտագետ լինելով, որպես հատուցում այդ վայրն անվանեցին Կյուրոս: Ժամանակի ընթացքում Կյուրոս բաղարն անուշադրության մատնվեց և բոլորովին անպարիսպ մնաց:

Հոստինիանոս կայսրը, մի կողմից հոգ տանելով պետութեան [ապահովութեան] մասին, իսկ մյուս կողմից մեծ հարգանք տաժելով սուրբ Կողմայի և Դամիանոսի հանդեպ, որոնց մարմինները մինչև օրս էլ [թաղված են] այդ քաղաքին մոտ վայրում, Կյուրոս քաղաքը դարձրեց բարեկեցիկ և երևելի, միանգամայն ամուր ու ապահով պարսպով, [հաստատեց] այնտեղ մեծաքանակ կայազոր, կառուցեց հասարակական մեծ շէնքեր և կատարեց շատ փայլուն այլ շինարարութիւն: Այդ քաղաքը դեռ հնուց տառապում էր ջրի պակասից, իսկ դրսում կար խմելու ջրով հարուստ մի մեծ աղբյուր, որը սակայն, բնակիչներին ոչ մի օգուտ չէր տալիս, որովհետև նրանք ոչ մի հնարավորութիւն չունեին այնտեղից ջուր բերելու, դա կապված էր մեծ դժվարութիւնների և վտանգների հետ: Նրանք ստիպված էին այնտեղ գնալ շրջանցիկ ճանապարհներով, որովհետև մեջտեղում գտնվում էր զառիթափ և բոլորովին անանցանելի մի վայր, այնպես որ նրանք շատ հեշտ ընկնում էին դարան մտած թշնամու ձեռքը: [Հոստինիանոսն] ահա մի ջրանցք անցկացրեց քաղաքի պատերից սկսած մինչև աղբյուրը, բայց ոչ բաց, այլ ծածկրված, որով նա [քաղաքի բնակիչներին] հնարավորութիւն տվեց առանց մեծ հոգնութեան ու վտանգի ջուր ստանալ:

Նա միանգամայն ամուր կերպով վերականգնեց նաև խալկիս քաղաքի հիմնովին ավերված և անպաշտպան դարձած ամբողջ պարիսպը և այն ամրացրեց նախապարիսպով: Ասորիքի մնացած քաղաքները և ամրոցները նա նույն ձևով կարգի բերեց և նախանձելի դարձրեց:

Ահա այս ձևով Հոստինիանոս կայսրը ապահովեց Ասորիքի անվտանգութիւնը: Լիբանանին սահմանակից Փյունիկեի ինչ որ տեղում հին մարդկանց կողմից ամայի վայրում կառուցված Պալմիրա անունով մի քաղաք կա, որը գտնվում էր թշնամի սարակինոսների հարմար ճանապարհի վրա: Բայց հենց այդ նպատակով էլ նախկինում կառուցել էին այդ [քաղաքը], որպեսզի հռոմայեցիների երկրի վրա բարբարոսների հանկարծակի հարձակումներն անվրեպ չմնան: Ահա այս [քաղաքը], որ երկար ժամանակը մեծ մասամբ ամայի էր դարձրել, Հոստինիանոսը շատ հզոր ամրութիւններով պաշտպանեց, ապահովեց ջրով և կայազորով և սանձեց սարակինոսների արշավանքները:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Գ

Նախորդ գրքում ես խոսեցի այն մասին, թե ինչպես Հուստինիանոս կայսրը ամրություններով ապահովեց Արևելքը՝ Ձեռնարկելով պատմել հռոմեական պետության սլարսկական սահմանների վրա նրա կառուցած ամրությունների մասին, ես նպատակահարմար գտա սկսել հայերից, որոնք բնակվում են Ամիդից մինչև մյուս Թեոդոսուպոլիսը² պարսիկների դիմաց ընկած շրջաններում։ Նախքան [Հայաստանում] կատարված կառուցումների մասին խոսելը, ես կարևոր եմ համարում հիշատակել, թե ինչպես կայսրը նախկինում չափազանց անապահով վիճակում ապրող հայերին արժանացրեց այժմյան կայուն անվտանգության։ Նա այդտեղի բնակչությանը փրկեց ոչ այնքան շինարարությամբ, որքան այլ խնդիրներում իր ցույց տված հոգատարությամբ, որի մասին ես այստեղ մանրամասն կպատմեմ։ Սկսենք մի քիչ հեռվից։

Հաջորդ հնում ունեցել են թագավոր իրենց ցեղից։ Այդ մասին հիշաակություններ կան հին պատմությունը շարադրող հեղինակների մոտ։ Երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին գահին կեց արեց պարսից արքային, պարսիկները խոնարհաբար տանում էին ստրկական լուծը, բայց սլարթները մակեդոնացիների դեմ ապստամբություն բարձրացնելով և հաղթանակ տանելով, դուրս շարտեցին նրանց և գրավեցին մինչև Տիգրիս գետն ընկած տարածությունը։ Դրանից հետո հինգ հարյուր տարվա ընթացքում պարսից պետությունը գտնվում էր նրանց ձեռքում, մինչև այն ժամանակ, երբ հռոմայեցիների կայսր դարձավ Մամայայի որդի Ալեքսանդրը։ Այն ժամանակ էր, որ պարթևական արքաներից մեկը, իր Արշակ անունով եղբորը հաստատեց Հայոց թագավոր, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Հայոց պատմությունը³։ Ոչ ոք ահա չկարծե, որ Արշակունիները հայկական ծագում ունեն։ Եվ այսպես [հայերի] և [պարթևների] միջև հինգ հարյուր տարվա ընթացքում խաղաղություն էր տիրում, որը պայմանավորված էր [իշխող հարստությունների] ազդեցական կապերի առկայությամբ։ Հայոց թագավորը նստում էր Մեծ Հայք կոչված [երկրում], լինելով գեռ վաղուց հռոմեական կայսեր հպատակ։ Որոշ ժամանակ անց հայոց մի ինչ որ [ուրիշ] Արշակ թագավոր⁵ ունենում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ։ Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանության ժառանգորդներ։ Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբաժանեց նրանց

միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառապատիկ ավելի բաժին: Ահա հայր Արշակը. այս կերպ կարգադրելով թագավորության գործերը, վախճանվեց, իսկ որդի Արշակը, որին փոքր բաժին էր հասել, շատ զայրացած և գժգոհ, հարց բարձրացրեց հռոմայեցիների կայսեր առջև, հույս ունենալով բոլոր միջոցներով վերացնել եղբոր թագավորությունը և հոր անարդարացի որոշումը՝ չեղյալ հայտարարել: Այն ժամանակ հռոմայեցիների վրա իշխում էր Արկադիոսի՝ դեռ շատ մանկահասակ որդի Թեոդոսը⁷: Տիգրանը, վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից, իր թագավորության հետ միասին հանձնվեց պարսիկներին, գերադասելով ապրել Պարսկաստանում որպես մասնավոր անձնավորություն, քան թե եղբոր հետ արդարացի լուծել հարցը և միասին, արդար ու օրինավոր թագավորել հայոց վրա: Արշակն իր հերթին ոչ պակաս երկյուղ զգալով պարսիկների և իր եղբոր ոտնձգություններից, որոշ պայմաններով, որոնց մասին ես խոսել եմ պատերազմների մասին գրքում⁸, իր թագավորությունը զիջեց Թեոդոս կայսեր: Եվ ահա որոշ ժամանակ Հայոց երկիրը դարձավ հռոմայեցիների և պարսիկների կռվախնձոր և վերջ ի վերջո նրանք եկան համաձայնության, որ պարսիկները տիրեն Տիգրանի բաժնին, հռոմայեցիները՝ Արշակի: Երկու կողմերն էլ այդ հաստատեցին պայմանագրով, որից հետո հռոմայեցիների կայսրը Հայոց իշխան էր նշանակում երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար: Այդ իշխանին անվանում էին, ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմես⁹:

Բայց որովհետև այդպիսի ղեկավարությունը, զուրկ լինելով ռազմական ուժից, ի վիճակի չէր գիմարելու թշնամիների հարձակումներին, և Հուստինիանոս կայսրն էլ համոզվեց, որ դրա պատճառով Հայաստանը մշտապես տակնուվրա է լինում ու, բացի դրանից, բարբարոսների համար այն դյուրամատչելի է, ապա վերացրեց այդ իշխանությունը և հայերի վրա նշանակեց զորավար¹⁰, թշնամուն գիմարելու համար տալով նրան բավարար քանակությամբ զորք: Ահա նա այդպես տնօրինեց Մեծ այք¹¹ կոչված Երկրի] գործերը: Ինչ վերաբերում է մյուս Հայքին. գտնվում է Եփրատ գետից այս կողմ և տարածվում է մինչև Ամիդ քաղաքը, այնտեղ իշխում էին հինգ հայ սատրապներ¹², որ իշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հռոմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ: Այդ նշանակների մասին արժե խոսել, քանի որ դրանք ոչ ոք չի տեսնելու այլ: Դա բրդյա քղամիդ էր, սակայն ոչ թե ոչխարի բրդից, այլ ծովից հավաքված: Այդ

բուրգը բուսնում է պիննոս կոչված ծովային կենդանիների վրա: Միրանիի այն մասը, որի վրա սովորաբար գցվում էր բեհեզը, ոսկուց էր: Քղամիդի վրա ամրացված էր լինում ոսկե ճարմանդ՝ մեջտեղում թանկագին քար: Այդ ճարմանդից ոսկե լայն շղթայով կախված էր երեք հակինթ: [Քղամիդից բացի] կար նաև մետաքսյա պատմունձան, ամենուրեք պաճուճված ոսկե դարդերով, որոնց պլումիա են անվանում, և մինչև ծունկը հասնող կարմիր կոշիկներ, որոնք սովորաբար հագնում են հոռմայեցիների և պարսից թագավորները¹³:

Հռոմեական զորքը երբեք օգնություն չի ցուցաբերել ո՛չ Հայոց թագավորին, ո՛չ էլ սատրապներին: Պատերազմական գործերում նրանք ինքնուրույն էին: Որոշ ժամանակ անց, Ջենոնի թագավորություն միջոցին, երբ Իլլոսն ու Լեոնտիոսը ապստամբություն բարձրացրին կայսեր դեմ¹⁴, սատրապներից մի քանիսը որոշեցին բացահայտ կերպով նրանց միանալ: Այդ էր պատճառը, որ երբ Ջենոն կայսրը ձնշեց Լեոնտիոսի և Իլլոսի [ապստամբությունը], մի շատ թույլ և աննշան իշխանություն ունեցող սատրապի՝ Բալաբիտենե¹⁵ կոչված երկրում թողեց նախկինի պես իշխել միայն, իսկ մնացած բոլորին, գրկելով իշխանությունից, շտվեց այն նրանց ցեղակիցներին, այլ, ինչպես հռոմեական բոլոր մյուս իշխանություններում էր, դարձրեց ոչ ժառանգական՝ ըստ կայսեր ցանկության: Բայց նրանց իշխանության տակ եղած զորքը բաղկացած էր ոչ թե հռոմայեցիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից, ինչպես ընդունված էր հնում, որի պատճառով էլ նրանք ի վիճակի չէին դիմադրել թշնամիների հարձակումներին: Իմանալով այդ, Հուստինիանոս կայսրն անմիջապես վերջ տվեց սատրապների իշխանությանն և այնտեղի ցեղերի վրա¹⁶ նշանակեց երկու, այսպես կոչված, դուքսերի: Նա նրանց տվեց հռոմեական մեծաքանակ զորք, որպեսզի պահպանեն հռոմեական սահմանները, իսկ նրանց համար կառուցեց հետևյալ ամրությունները:

2. Ես կսկսեմ Միջագետքի շրջաններից, որպեսզի իմ այս պատմությունը վերևում ասվածի շարունակությունը լինի: [Հուստինիանոսն] ահա հայկական ցեղերի վրա իշխող [երկու] իշխաններից՝ դուքս¹⁷ կոչվածներից մեկին հաստատեց Մարտիրոսյուղիս¹⁸ կոչված քաղաքում, իսկ մյուսին՝ մի ամրոցում, որն անվանում են Կիթարիզոն¹⁹: Ես այժմ կբացատրեմ, թե հռոմեական պետության ո՛ր շրջանում են գտնվում այս վայրերը: Սոֆանենե²⁰ կոչված Հայ-

քում գտնվում է Մարտիրոսյուղիս անունով քաղաքը՝ Նիմֆիոս²¹ դե-
տի ափին, թշնամիներին ամենից մոտ վայրում, որովհետև այստեղ
հոռմայեցիների և պարսիկների սահմանը Նիմֆիոս դետն է: Գետի
մյուս ափին է գտնվում Արքսանենե երկիրը²², որ դեռ վաղուց
հայտնալ էր պարսիկներին: Այն պատճառով, որ [Մարտիրոսյուղի-
սը] հոռմայեցիների կողմից անուշադրության էր մատնված, նա
շարունակ ենթակա էր բարբարոսների վտանգին: Օրինակ, երբ
Անաստասիոսի թագավորության օրոք պարսից արքա Կավադը ներ-
խուժեց հոռմայեցիների երկիրը, նա զորքը տարավ Մարտիրոսյուղիսի
վրայով, որովհետև նա գտնվում էր Ամիդից լավ քաջող մարդու
համար մեկ օրվա ճանապարհից մի քիչ ավելի հեռավորության
վրա: Նա քաղաքը գրավեց չափազանց հեշտությամբ, ի միջի այլոց,
առանց սլաշարելու, հարձակվելու՝ կամ գրոհելու, այլ պարզապես
ասելով, որ գալիս է, որովհետև այդտեղի բնակիչները, լավ գիտե-
նալով, որ իրենք մի վայրկյան անգամ ի վիճակի չեն դիմանալ
պաշարման (ներանք տեսել էին, որ մարերի զորքը արդեն մոտեցել
է), Սոֆանենեի սատրապի սատրապական հանդերձանքը կրողի՝
Թեոդորոսի հետ միասին անմիջապես գնացին Կավադի մոտ, հանձ-
նելով նրան և՛ իրենց, և՛ Մարտիրոսյուղիսը, ինչպես նաև երկու տար-
վա սլետական հարկերը: Կավադը այդ բանից զոհ, ձեռք չտվեց ո՛չ
քաղաքին, ո՛չ էլ [շրջակա] երկրին՝ որպես պարսից իշխանության
պատկանող, բնակիչներին էլ ոչ մի վնաս չհասցրեց, ոչ մի ավա-
րառություն չարեց, քաղաքում ոչ մի փոփոխություն չմտցրեց, այլ
նույն Թեոդորոսին նշանակեց սատրապ և որպես երախտագիտու-
թյան ապացույց նրան տվեց իշխանության նշանակներ, որսնեղի
պահպանի պարսից երկիրը: Այնուհետև նա զորքը առաջ տանելով,
պաշարեց ու գրավեց Ամիդը և վերադարձավ պարսից երկիրը: Այդ
մասին ես պատերազմների մասին գրքում ասել եմ²³: Անաստասիոս
կայսրը, լավ գիտենալով, որ անհնարին էր փրկել ոչ մի ամրություն
չունեցող Մարտիրոսյուղիսը թշնամիների հարձակումից, բոլորովին
չղաճառեց Թեոդորոսի և սոֆանենեցիների վրա, այլ շատ շնորհու-
րալիություն հայտնեց նրանց այդ նախաձեռնության համար: Մար-
տիրոսյուղիսի պարսպի հաստությունը մոտ չորս ոտնաչափ էր, իսկ
բարձրությունը՝ մինչև քսան, այնպես որ թշնամիները կարող էին
այն գրավել ոչ միայն գրոհով, կամ մեքենաների օգնությամբ, այլ
պարզապես շատ հեշտությամբ նրա վրայից ներս ցատկելով:

Այդ պատճառով Հուստինիանոս կայսրը մտածեց հետևյալը:
Պարսպից դուրս հիմքեր փորեց և կառուցեց մի այլ պարսպ՝ չորս

ոտնաչափ հաստությամբ, երկու պատերի արանքում թողնելով նույնպես չորս ոտնաչափ լայնությամբ տարածություն: Այդ [նոր] պարիսպը ևս նա բարձրացրեց քսան ոտնաչափ և այնպես արեց, որ բոլոր չափերով այն համընկնի նախկին պարսպին: Դրանից հետո նա այդ երկու պատերի միջև եղած տարածությունը լցրեց քարերով և կրաշաղախով և այդպիսով ստացվեց տասներկու ոտնաչափ լայնությամբ մի կառույց: Դրա վրա մոտավորապես նույն հաստության պարիսպ բարձրացրեց և դարձրեց նախկինի կրկնապատիկը: Բացի դրանից, նա քաղաքի համար կառուցեց ամուր նախապարիսպ, մի խոսքով, այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ է քաղաքի ամրությունների պաշտպանության համար:

3. Մարտիրոսյուսից արևմուտք գտնվում է Ֆեյսոն անունով վայրը, նույնպես Սոֆանենե կոչվող Հայքում, Մարտիրոսյուսից մեկ օրվա ճանապարհից մի քիչ պակաս հեռավորության վրա: Այս վայրից այն կողմ, մոտ ութ մղոն հեռավորության վրա բարձրաբերձ և բոլորովին անանցանելի լեռներն իրար միանալով կազմում են երկու՝ իրար շատ մոտ գտնվող լեռնանցքներ, որոնց սովորաբար կոչում են կլեյսուրներ: Պեսարմենիայից Սոֆանենե գնացողների համար, որտեղից էլ նրանք գնան՝ պարսկական սահմաններից թե Կիթարիդոն ամրոցի վրայով, պետք է անցնեն միայն այդ երկու լեռնանցքներից: Տեղացիք [լեռնանցքներից] մեկն անվանում են Իլլիրիսոս, իսկ մյուսը՝ Սաֆիսաս²⁴: Թշնամիներին այս ճանապարհից զրկելու համար, այս վայրերը կարոտ էին առավել ապահովության և հոգատարության. ընդհակառակը, անցյալում մարդիկ անպաշտպան էին թողել դրանք: Հուստինիանոս կայսրը և՛ Ֆեյսոնում, և՛ լեռնանցքներում նշանավոր և անառիկ ամրություններ կառուցեց, կալազոր հաստատեց և այդպիսով երկիրը բարբարոսների համար միանգամայն անմատչելի դարձրեց: Ահա այն, ինչ կատարեց Հուստինիանոս կայսրը Սոֆանենե երկրում:

[Հուստինիանոսն այնուհետև] Կիթարիդոն վայրում, որը գրտնրվում է Ասթիանենե²⁵ կոչված [երկրում], բարձրադիր տեղում, հսկայական, միանգամայն անառիկ և բոլորովին նոր ամրոց կառուցեց: Նա մշտահոս ջուր բերեց, բնակիչներին ամեն ինչով ապահովեց և, ինչպես արդեն ասել եմ, մյուս դուքսին բավական մեծ կալազորով հաստատեց այստեղ: Այդ ձևով ահա նա ապահովեց հայկական ցեղերի անվտանգությունը:

Կիթարիդոնի, Թեոդոսուպոլսի և Երկրորդ Հայքի մեջտեղում

գտնվում է խորզանե²⁶ երկիրը, որի տարածությունը մոտ երեք օրվա ճանապարհ է: Նա պարսիկների հետ ոչ մի սահմանադիմ չունի՝ լիճ, գետի հոսանք, կամ լեռնանցք: Նրանց սահմաններն այստեղ խառնիխուռն են, այնպես որ բնակիչները, ուրոնք կամ հոռմայեցիներին, կամ էլ պարսիկներին են հպատակ, մեկը մյուսից որևէ ոտնձգության մասին կասկածելու ոչ մի վախ չունեն: Ընդհակառակը, նրանք իրար միջև խնամիական կապեր են հաստատում, առևտուր անում և միասին երկրագործությամբ զբաղվում: Իսկ այն դեպքում, երբ թագավորի հրամանով որևէ կողմի դորահրամանատարները դորքով հարձակվեն մյուս կողմի վրա, հարեվաններին միշտ գտնում են անպաշտպան, որովհետև իրար շատ մոտ գտնվող անշափ մարգաշատ բնակավայրերը գետ հնուց ոչ մի ամրություն չունեն: Այդ էր պատճառը, որ պարսից արքայի համար հռոմեական սահմաններն այստեղից անցնելը շատ դյուրին ու հեշտ գործ էր, մինչև որ Հուստինիանոս կայսրը այս հարցը լուծեց հետևյալ կերպ: Այդ երկրի մեջտեղում գտնվում է Արտալեսոն՝ անունով բնակավայրը, որն ամրագույն պարսպով շրջապատելով, զարձրեց ամենաանառիկ ամրոց, այնտեղ հաստատեց կայազոր, մշտական դորահրամանատարի գլխավորությամբ, որին հոռմայեցիները լատիներեն լեզվով անվանում են դուբս: Ահա այսպես [Հուստինիանոսը] պարսպապատեց ամբողջ այդ հեռաստանը:

4. Կայսրն այսպիսի գործունեություն ծավալեց այնտեղ: Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, թե ինչ արեց նա մյուս Հայաստանում: Սատալա քաղաքն²⁸ անցյալում քիչ հույսեր էր ներշնչում, որովհետև գտնվում էր թշնամու երկրին մոտիկ և հարթավայրում, նրան շրջապատող բազմաթիվ բլուրների ստորոտում: Այդ պատճառով նա կարիք ուներ հզոր պարիսպների՝ ընդդեմ թշնամու հարձակումների: Հակառակ այդպիսի տեղանքին, պարիսպներն էլ խախուտ էին, որովհետև կառուցվել էին սխալ սկզբունքով, առանց անհրաժեշտ քանքերի և բացի դրանից երկար ժամանակից ամենուրեք ճեղքեր էին տվել: Կայսրը ամբողջությամբ քանդեց [պարիսպը] և նույն կառուցեց, այնքան բարձր, որ կարես դերադանցում է շրջակա բլուրների բարձրությանը և այնքան լայն, որ կարողանա անվնաս կրել այդպիսի մեծ բարձրությունը: Նրա շուրջը կառուցելով նաև: ամուր նախապարիսպ, ապշեցրեց թշնամիներին: Նա Սատալայից ոչ շատ հեռու մի չափազանց հզոր ամրոց կառուցեց Օսրոենն²⁹ կոչված վայրում:

Այդ նույն երկրում ուղղաբերձ բլրի գագաթին գտնվում է հնում կառուցված մի ամրոց, որը հռոմայեցի ղորավար Պոմպեոսը գրավելով և պատերազմով տիրանալով երկրին, շատ ամրացրեց և անվանեց Կոլոնիոս³⁰։ Սա ևս, որ այդքան երկար ժամանակ ավերակ էր, Հուստինիանոս կայսրը վերականգնեց ամբողջ հզորութեամբ, տեղացի բնակչությանը տվեց անհամար գրամ՝ ազարակներում ամենուրեք նոր ամրութիւններ կառուցելու, կամ էլ խախտվածները վերանորոգելու նպատակով։ Այդպիսով գրեթե բոլոր ամրութիւնները, որոնք այստեղ են գտնվում, Հուստինիանոս կայսեր գործն են։ Նա այնտեղ կառուցեց նաև ամրոցներ՝ Բայբերգոն կոչվածը³¹ և Արեոնը։ Նա խախտված Լյուսիորմոնը³² վերականգնեց, ինչպես նաև Լյուտարարիդոնը³³, իսկ Գերմանոսի Ֆուսատոն³⁴ կոչված վայրում կառուցեց նոր ամրոց։ Հայաստանի Սեբաստիա³⁵ և Նիկոպոլիս³⁶ քաղաքների պարիսպները, որոնք երկար ժամանակից խախտված լինելով փլվելու վրա էին, նա վերականգնեց և նորոգեց։ Այդ բոլորից բացի, նա այնտեղ կառուցեց եկեղեցիներ և վանքեր։ Թեոդոսուսում աստվածածնի տաճար կառուցեց, իսկ Պետրիոս³⁷ կոչված տեղում, ինչպես նաև Կուկարիդոնում³⁸ վերանորոգեց վանքերը։ Նիկոպոլսում նա կառուցեց քառասունհինգ սրբոց վանքը, իսկ Բիդանայում³⁹ Գեորգ վկայի սրբարանը։ Թեոդոսուպոլսի մոտակայքում վերանորոգեց քառասուն մարտիրոսաց վանքը։

Հնում Փոքր Հայք կոչված [երկրում], Եփրատ գետից ոչ շատ հեռու, գտնվում էր մի վայր, ուր հաստատվել էր հռոմեական ղորագունդ։ Վայրը կոչվում էր Մելիտենն⁴⁰, իսկ ղորագունդը՝ լեզեոն։ Հռոմայեցիները հնում այստեղ ցածրագիր վայրում կառուցել էին քառակուսի ամրութիւն, որը ղինվորների համար բավականաչափ զորանոցներ ուներ։ Նրանք այնտեղ էին պահում նաև իրենց գորշները։ Այնուհետև հռոմայեցիների կայսր Տրայանոսի⁴¹ որոշմամբ վայրը ստացավ քաղաքի իրավունք և գարձավ շրջանի մայրաքաղաքը։ Ժամանակի ընթացքում Մելիտենն քաղաքը մեծացավ և մարդաշատ գարձավ։ Եվ երբ ամրութիւնից ներս այլևս տեղ չմնաց բնակվելու (ինչպես ևս ասացի, տարածութիւնը շատ փոքր էր), հաստատվեցին [քաղաքի] շրջակայքում, ուր և եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ կառուցեցին, սյունաշարքեր, բաղանիքներ, թատրոններ, [անցկացրին] քաղաքային փողոցներ և ինչ որ անհրաժեշտ է մի մեծ քաղաք ղարդարելու համար։ Բայց ղրա հետևանքով Մելիտեննի մեծ մասը քաղաքի սահմաններից դուրս եկավ։ Անաստասիոս կայսրը ձեռնարկեց ամբողջ քա-

դաքի պարսպապատումը, սակայն նա իր ծրագիրը չիրականացրած մահացավ: Հուստինիանոս կայսրն ամեն կողմից պարիսպներով շրջապատելով այն, Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հղոր՝ ամրություն և զարդ:

5. Ահա այդ կատարեց [Հուստինիանոսը] Եփրատ գետի աջ ափին դռնվող Հայաստանում: Այժմ ես կպատմեմ, թե ինչ կատարեց նա Մեծ Հայքում⁴²: Երբ հռոմայեցիների կայսր Թեոդոսը ստացավ Արշակի տերությունը, որի մասին ես քիչ առաջ պատմեցի⁴³, բլուրներից մեկի վրա ամրոց կառուցեց, որը սակայն մատչելի էր թշնամիներին, և այն Թեոդոսուպոլիս անվանեց: Պարսից արքա Կավադը, երբ ուղիղ Ամիգի վրա էր շարժվում, հարձակվեց և դրավեց այն: Հռոմայեցիների կայսր Անաստասիոսը մի քիչ անց այստեղ քաղաք կառուցեց՝ պարսպի մեջ առնելով այն բլուրը, որի վրա էր դռնվում Թեոդոսի ամրոցը: Նա քաղաքին տվեց իր անունը⁴⁴, բայց, ալնումենայնիվ, նրան չհաջողվեց ջնջել քաղաքի հիմնադրի՝ Թեոդոսի անունը, որովհետև թեև մարդիկ կողմնակից են անրնդհատ վերափոխել ընդհանուրի կողմից ընդունվածը, սակայն նախկին անուններից զգուշացնում: Թեոդոսուպոլիսի պարիսպը բավական ստվար էր, բայց բարձրությունը չէր համապատասխանում այդ ստվարությանը: Նրա բարձրությունը մոտավորապես երեսուն ոտնաչափի էր հասնում և դրոհող թշնամիների համար, մասնավորապես պարսիկների, այն շատ դժուրամատչելի էր: Նա մատչելի էր նաև այն պատճառով, որ պաշտպանության համար շուներ ոչ նախասլարիսպ, ոչ էլ խրամ: Բացի այդ քաղաքին մոտիկ կար մի բարձունք, որը պարսպի վրա էր կախված: Հուստինիանոս կայսրը դրա առաջն սեղան հետևյալ կերպ. նախ և առաջ նրա շուրջը շատ խոր խրամ փորեց: Դրանից հետո նշված բարձունքը հարթեց և վերածեց անանցանելի և անելանելի փապարների: Որպեսզի պարիսպը շատ բարձր լինի և միանգամայն անառիկ, նա վարվեց այնպես, ինչպես Դարա քաղաքում: Պարսպի ատամնաշարերը նա սեղմեց իրար, ատամների միջև թողնելով այնքան տարածություն միայն, որ բավական լինեի այնտեղից հարվածել պաշարողներին, ասպա նրանց վրա պարսպի ամրողջ երկարությամբ քարից էմբուրն կառուցեց, որի վրա վարպետորեն տեղադրեց այլ ատամնաշար: Ալնուհետև [պարիսպը] շրջապատեց նախասլարիսպով, որի յուրաքանչյուր աշտարակը մի-մի բերդ էր և ամբողջ ամրությունը շատ նման էր Դարա քաղաքի [ամրությանը]: Նա այնտեղ հաս-

տատեց բոլոր զինված ուժերը և Հայքերի⁴⁵ զորավարին, ու այնպես արեց, որ հայերը լինեն ավելի հզոր և այլևս չսարսափեն պարսկական հարձակումներից:

Բիղանայում կայսրը ոչինչ չկառուցեց, հետևյալ պատճառով. վայրի տեղանքը տափարակ է, նրա շուրջն ընկած դաշտերն երկար տարածության վրա հարմար են ձիավարության համար, բացի դրանից այստեղ կան բազմաթիվ ձահճուտներ, որով նա մի կողմից մատչելի էր թշնամիներին, իսկ մյուս կողմից վտանգավոր՝ բնակիչների համար, հանդիսանալով վարակի աղբյուր: Այդ պատճառով [Հուստինիանոսը] վայրի վրա ուշադրություն չդարձնելով, մի ուրիշ տեղում, Բիղանայից երեք մղոն հեռավորության վրա գտնվող Յուսինա⁴⁶ կոչված վայրում հռչակավոր և անառիկ քաղաք կառուցեց՝ տալով իր անունը: Այդ [քաղաքը] գտնվում է լեռնոտ վայրում և շատ լավ օդ ունի:

6. Ահա մոտավորապես այսպիսին էր Հուստինիանոս կայսեր [գործունեությունը] Հայքերում: Ես կարծում եմ, որ նպատակահարմար կլինի այստեղ խոսել նաև [այն շինարարության մասին], որ տեղի ունեցավ ձանների երկրում, չէ՞ որ նրանք հայերին հարևան են: Դեռևս հնուց ձաներն ապրում էին աղատ, անիշխան և վարում էին վայրենի կյանք: Նրանք որպես աստված պաշտում էին անտառները, թռչունները և զանազան այլ կենդանիներ. մշտապես բնակվում էին խիտ բուսականություն ունեցող երկնաբերձ լեռներում. բոլորովին չէին զբաղվում երկրագործությամբ, այլ ապրում էին ավազակությունից ձեռք բերած ավարով: Նրանք անսովոր էին երկրագործության. նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ զառիթափ լեռներ չկան, ծածկված են անհամար բլուրներով, որոնք սակայն ոչ թե հողաբլուրներ են, որ հնարավոր լիներ որևէ օգտակար բույս աճեցնելու, եթե մեկը կամենար մշակել, այլ շափից ավելի քարքարոտ, ժայռոտ և բոլորովին անբերրի: Այստեղ հնարավոր չէ հերկել հողը, բերք հավաքել, ոչ էլ հանդիպել որևէ մարգագետնի: Նույնիսկ այն ծառերը, որոնք աճում են ճանիքում, բոլորովին անպտուղ են և անբերրի: Դրա պատճառն այն է, որ այստեղ տարվա եղանակները մեծ մասամբ բնական ձևով չեն հաջորդում միմյանց, որ ժամանակին անձրև ու ձյուն տեղա, իսկ այնուհետև արևի ջերմությունն ընկնի երկրի վրա: Այդտեղ տիրում է երկարատև ձմեռը և երկիրը հավիտյանս ձյունապատ է: Այդ էր պատճառը, որ ձաները հնում հնարավորություն ունեին ապրել աղատ վիճակում: Սակայն

Հոստինիանոսի թագավորության ժամանակ նրանք մարտում պարտվեցին հռոմայեցիների կողմից, որոնց զխավորում էր զորավար Յիտտասը⁴⁷։ Նրանք, տեսնելով, որ իղուր է դիմադրել, բռնիորեն անմիջապես անցան նրա կողմը, նախընտրելով հանդիստ ծառայությունը՝ վտանգով լի աղատությունից։ Բոլոր ճաններն անմիջապես քրիստոնեություն ընդունելով դարձան բարեպաշտ և սկսեցին ավելի հեղ կյանք վարել՝ միանգամայն հրաժարվելով ավաղակությունից։ Նրանք հռոմայեցիների հետ միասին սլատերադմի էին գնում ընդհանուր թշնամու դեմ։ Հոստինիանոս կայսրը երկյուղելով, որ ճաները կարող են փոխել իրենց ասլեկակերպը և նորից վերադառնալ վայրենի կենցաղավարության, մտածեց հետևյալը։

Ճանիբը, ինչպես ես ասել եմ, շատ դժվարանցանելի [երկիր] է և ձիավարության համար բոլորովին անհարմար։ Այն ամեն կողմից շրջափակված է ուղղաբերձ լեռներով և մեծ մասամբ անտառապատ վայրերով։ Այդ պատճառով ճաների համար հարևանների հետ շփում ունենալն անհնարին էր և առանձնացած վիճակում նրանք վայրի գաղանների կենցաղ էին վարում։ [Հոստինիանոսը] կարեց այն ծառերը, որոնք խոշընդոտ էին ստեղծում ճանապարհներ բացելուն, դժվարանցանելի վայրերը կարգի բերելով դարձրեց ձիավարության համար պիտանի։ Դրանով [ճաները] հնարավորություն ստացան փոխհարաբերության մեջ մտնել հարևանների հետ։ Նա նրանց համար Սխամալինիսոն⁴⁸ կոչված վայրում եկեղեցի կառուցեց, որպեսզի նրանք պատարադ մատուցանեն, մասնակից լինեն [սուրբ] խորհուրդներին, աղոթքներով աստուծո ողորմածությունը շարժեն, մի խոսքով սրբազան պարտականություններ կատարեն, իմանալով որ իրենք մարդ են։ Բացի դրանից [Հոստինիանոսը] երկրի բոլոր կողմերում ամրոցներ կառուցեց, ուր հաստատեց հռոմայեցի զինվորներից բաղկացած ուժեղ կայազորներ և այնպես արեց, որ ճաներն անկաշկանդ հարաբերվեն մյուս մարդկանց հետ։ Այժմ ես կսլատմեմ, թե նա ճանիբի որ մասում կառուցեց այդ ամրոցները։

Այստեղ մի վայր կա, որ գտնվում է երեք ճանապարհների խաչաձևման տեղում։ Հռոմայեցիների, պարսկահայերի և ճաների սահմանները այստեղից են սկիզբ առնում և ապա տարածվում տարբեր ուղղություններով։ Ահա այստեղ մի շատ հզոր ամրոց է կառուցում՝ Հորոնոն անունով⁴⁹, որն անցյալում զոյություն չունեի։ Այն դարձավ խաղաղության սլատվարը։ Հռոմայեցիների համար ճանիբը հենց այստեղից սկսեց մատչելի դառնալ։ Այստեղ [Հոստինիանոսը] հաստատեց զորահրամանատար, որին դուքս են ան-

վանում: Մի այլ վայրում, որը գտնվում է Հորոնոսից երկու օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա, այնտեղ, որտեղ Օկենիտ⁵⁰ կոչված ձաների սահմաններն են (ձաները բաղկացած են բազմաթիվ ցեղերից), դեռ հին մարդկանց կողմից կառուցված մի ամրություն կար՝ Խարտոն⁵¹ անունով, որն անուշադրության մատնված լինելով, ավերակների էր վերածվել: Հուստինիանոս կայսրը վերանորոգեց այն, մեծաքանակ բնակչություն հաստատեց այնտեղ՝ երկրի կարգու կանոնին հսկելու համար: Այստեղից դեպի արևելք գտնվում է մի ձոր, որը ձգվում է մինչև հյուսիս: Նա այնտեղ կառուցեց մի նոր ամրոց՝ Բարխոն⁵² անունով: Իսկ դրանից այն կողմ, լեռան ստորոտում գտնվում են փարախներ, ուր արածում են Օկենիտ կոչված ձաների խոշոր եղջյուրավոր անասունները, որոնց նրանք բուծում են ոչ ի՞նչ հողը հերկելու համար, քանզի ձաները շափից շատ ծուլ են և, ինչպես ասել եմ, երկրագործությունից զաղափար չունեն, նրանք ոչ հող են մշակում, ոչ էլ որևէ այլ երկրագործական աշխատանքով զբաղվում, այլ սլարդապես նրանց կթելու և նրանց մսով սնվելու համար: Լեռան ստորոտից այն կողմ, հարթավայրում գտնվում է Կենա վայրը, իսկ նրանից արևմուտք՝ Սիսիլիսոն⁵³ անունով ամրոցը, որը կառուցվել էր դեռևս հնում, բայց երկար ժամանակը ավերակ էր դարձրել: Հուստինիանոս կայսրը վերանորոգեց այն և ինչպես մնացած [ամրոցներում], այստեղ ևս մշտական կայազոր հաստատեց: Այդ վայրից ձախ՝ դեպի հյուսիս մի վայր կա, որ տեղացիներն անվանում են Լոնդինոսի ֆոսսատոն, որովհետև, երբ անցյալում հռոմայեցի զորավար, ծագումով իսավրացի Լոնգինոսը արշավել էր ձաների վրա, հենց այստեղ էր ճամբար դրել: Ահա այստեղ կայսրը Բուրգուանոս անունով մի ամրոց կառուցեց: Դա Սիսիլիսոնից մեկ օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա է դրոնվում: Սիսիլիսոնը ամրոց է. ինչպես ես մի քիչ առաջ ասացի, կառուցվել է նույն կայսեր կողմից, շատ ամուր: Այստեղից են սկիզբ առնում Կոքսյուլինոս կոչված ձաների սահմանները: [Հուստինիանոսն] այս տեղում կառուցեց երկու ամրոց, այն, որ կոչվում է Սխամալինիսոն, և այն, որ անվանում են Յանդալոն⁵⁴: Այստեղ նա հաստատեց մի ուրիշ զորահրամանատար:

7. Ահա այդ կատարեց Հուստինիանոս կայսրը ձաների երկրում: Նրանցից վերև՝ Եվքսինյան Պոնտոսի ափին գտնվող երկրում կա Տրապիզոն անունով մի քաղաք, որը ջրի պակասություն էր զգում, դրա համար Հուստինիանոս կայսրը [այնտեղ] ջրմուղ կա-

ուղեց, որին նվազեցնում էր վարչական ծախսերը, և այդպիսով բնակիչներին ազատեց ջրի հոգսից: Նա և՛ այստեղ, և՛ Ամասիայում վերանորոգեց եկեղեցիներից շատերը, որոնք երկար ժամանակի ընթացքում վնասվել էին: Տրապիզոնի սահմաններից այն կողմ գտնվում է Հոփղայոն անունով մի վայր, որը նա նորոգեց և շատ հզոր ամրություններով շրջապատեց. իր շահերով ու ամրությամբ նա չէր զիջում պարսից սահմանների վրա կառուցված քաղաքներից և ոչ մեկին:

Հազիկայում նա կառուցեց Հոսորիոն⁵⁵ անունով ամրոցը, պարսպապատեց երկրում գտնվող լեռնանցքները, որոնց կլեյսուրներ են անվանում, որպեսզի թշնամիների մուտքը դեպի Հազիկա փակ լինի: Բացի այդ ամենից, նա վերանորոգեց քրիստոնյաների եկեղեցին, որ շատ վաղուց էր կառուցվել, և խախտտ էր դարձել: Հազիկայում կառուցեց նաև Պետրա նշանավոր քաղաքը, որը լաղերն իրենց անխոհեմությամբ պարսիկներին հանձնեցին՝ խոսրովին մեծ զորքով այստեղ առաջնորդելով: Սակայն հռոմայեցիները պատերազմում հաղթելով պարսիկներին, մի մասին կոտորեցին, մյուսին էլ գերեվարեցին, և որպեսզի բարբարոսները հնարավորություն չունենան նորից վնաս հասցնելու, քաղաքը հիմնահատակ ավերեցին: Այդ բոլորի մասին ես ասել եմ պատերազմների մասին գրքում⁵⁶, ուր խոսվում է նաև հետևյալի մասին, որ Հազիկայի դիմացի մայր ցամաքում, դեպի Մեոտիս լիճը տանող ճանապարհի վրա երկու ամրոց կա՝ Սեբաստուպոլիսը և Պիտիուսը, որոնք հռոմայեցիներն ավերեցին, երբ խմացան, որ խոսրովն այդ ամրոցները դրավելու մտադրությամբ շտապ կարգով զորք է ուղարկում: Այժմ Հուստինիանոս կայսրը նախկինում ամրոց հանդիսացող Սեբաստուպոլիսն ամբողջությամբ վերականգնեց, կառուցելով պարիսպ և այլ ամրություններ, այն անառիկ դարձրեց, անցկացրեց փողոցներ, զարդարեց այն տարբեր շինություններով և այդ քաղաքն իր գեղեցկությամբ ու շահերով ամենահռչակավորներից մեկը դարձրեց:

[Հուստինիանոսը] տեսնելով, որ նույն ծովափում Մեոտիս լճի և Տավրոսի ու Տավրոսկյութիայի միջև՝ հռոմեական պետության ամենահեռավոր ծագերում գտնվող Բոսպորոս և Խերսոն քաղաքների պարիսպները բոլորովին ավերվել էին, շատ զեղեցիկ և շատ ամուր կերպով [վերականգնեց]: Նա այնտեղ կառուցեց Ալուստոսի կոչված ամրոցը և այն, որ գտնվում է Գորգուբիտում: [Հուստինիանոսը] ամրություններով ապահովեց հատկապես վա-

դուրս օտարացած Բոսսպորոսը, որն անցյալում գտնվում էր հոների տիրապետության տակ, բայց այժմ կայսրը հռոմայեցիների պետությանն էր ենթարկել այն: Այստեղ, ծովափում գտնվում է Դորյու անունով մի վայր, ուր վաղուց բնակվում էին այն գոթերը, որոնք շմասնակցեցին Թեոդերիքոսի⁵⁸ իտալական արշավանքին, այլ կամովին այստեղ մնացին և մինչև այժմ էլ հռոմայեցիների դաշնակիցներն են, որոնց հետ միասին արշավանքի են դուրս գալիս նրանց թշնամիների դեմ, համաձայն կայսեր ցանկության: Նրանց թիվը հասնում է երեք հազարի, գերազանց սլատերազմողներ են, հոյակապ երկրագործներ և անշափ հյուրասեր: Այդ Դորյու վայրը բարձրագիր տեղում է գտնվում, որը ո՛չ քարքարոտ է, ո՛չ էլ կարծր, այլ բարեբեր, այնտեղ լավագույն բերք է ստացվում: Այս շրջանում կայսրը շկոռուցեց ո՛չ քաղաք և ո՛չ էլ ամրոց, որովհետև տեղի մարդիկ չէին ուղում պարփակվել պարիսպների մեջ, այլ մեծ հաճությամբ բնակվում էին [բաց] դաշտում: Որտեղից որ հակառակորդին դյուրին կլինեն ներխուժել երկիրը, այնտեղ [Հուստինիանոսը] երկարածիգ պարիսպներով փակեց ճանապարհը և դոթերին աղատեց [թշնամու] արշավանքներից առաջացող հոգսերից: Այդ մասին ահա այսքան:

Եվքսինյան Պոնտոսի ափին Անքիալոս անունով մի քաղաք կա, որտեղ թրակացիներն են բնակվում: Այդ [քաղաքի] մասին ավելի լավ կլինեն խոսել Թրակիայի շրջանների կապակցությամբ, բայց քանի որ մենք խոսք բացեցինք Եվքսինյան Պոնտոսի ափերին [Հուստինիանոս] կայսեր կատարած շինարարության մասին, նստատակահարմար գտանք այստեղ հիշատակել նաև այն շինարարության մասին, որ կատարեց նա Անքիալոսում: Այստեղ, քաղաքից ոչ շատ հեռու բխում են ջերմուկներ, որոնք տեղացի բնակչության համար բնական բաղանիքների դեր են խաղում: Այս վայրի վրա ուշագրություն չէին դարձրել անցյալի կայսրերը և հակառակ որ նրան կից բնակվում էր բարբարոս ժողովուրդների անհամար բազմություն, նա վաղուց ի վեր պարիսպ չունեն և հիվանդություններից տառապող մարդիկ, որ զալիս էին այստեղ բուժվելու, վտանգի էին ենթարկվում: Այժմ Հուստինիանոս կայսրը պարսպապատեց այն և հիվանդներն առանց վտանգի ենթարկվելու բուժման են [գալիս]: Ահա Հուստինիանոս կայսեր Արևելքում, Հայաստանում, Ճանիքում և Եվքսինյան Պոնտոսի շուրջ կառուցած ամրությունները: Այժմ մենք անցնենք այն շինարարության [նկարագրության], որ կատարվեց Եվրոպայում:

«Լուսուցումների մասին» զիւր հինգերորդ, զլուխ 5

Գ Ի Ր Ք Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

Գ Լ Ո Ւ Խ 5

«Նրանից [Մոսկուէստիայից] հետո գալիս է Աղանա քաղա-
քը, որի արեւելյան կողմից հոսում է Հայաստանի լեռներից իջնող
Սարոս անունով գետը»: